
Hellig eller profan?

Hus og husoffer som kilde til kosmologi i
senneolitikum og bronsealder på Lista i Vest-Agder fylke.

Maria Spitalen Valum

Masteroppgave i arkeologi

Institutt for arkeologi, koservering og historiske studier

Det Humanistiske fakultet

UNIVERSITETET I OSLO

Vår 2009

”meaning resides not in things but in people: people want their environment to mean certain things (...) users will try to peronalize their own terretories by endowing them with symbolic meaning” (Waterson 1997:xvi).

Forsideillustrasjon

Arctanderjordet under utgravning. Stolpehullene tilhørende husene er markert i hvitt. Bildet er tatt mot sørøst, fra Vanse sentrum. Foto: Ole Grimsrud/ Jostein Bergstøl. Copyright: KHM.

FORORD

Arbeidet med masteroppgaven har vært tidvis tyngende, men fremfor alt lærerikt. Å utarbeide og gjennomføre et eget forskningsprosjekt har vært en krevende prosess, og en følelsesmessig berg-og-dalbane. Samtidig har arbeidet vært inspirerende, og det er med et visst vemod at jeg nå leverer fra meg masteroppgaven.

Det er flere som på ulikt vis har hjulpet meg med denne oppgaven, og derfor av ulike årsaker fortjener takk. Først og fremst vil jeg takke Christopher Prescott, som foruten faglig inspirasjon har stått for konstruktiv og god veiledning i året som har gått. Takk også til Kristin Oma, for veiledning og nyttige innspill i forbindelse med prosjektbeskrivelsen.

En stor takk går til Herdis Hølleland, som ikke bare leste korrektur i en rasende fart, men som i utgangspunktet også ga meg idéen til denne oppgaven. Takk til Marianne Hem Eriksen, for å ha lest korrektur og kommet med verdifulle innspill underveis i prosessen.

En spesiell takk går til arkeoosteolog Helene Russ, som hjalp med beinmaterialet. Det var uvurderlig!

Takk til Lotte Carrasco for en inspirerende studietur til Lista, Annette Solberg for alle faglige og ikke-faglige diskusjoner, og til alle dere andre på instituttet som gjennom det siste året har sørget for oppmuntring og inspirasjon. Ikke minst vil jeg gjerne få takke *Nicolay*-gjengen; studietiden hadde ikke blitt den samme uten dere!

En takk går også til alle som har svart på mailene mine og bidratt med litteraturtips. Takk til KHM, som lot meg bruke bildene fra utgravningen på Arctanderjordet.

Og til slutt: Takk til Rune; for at du er du, og for at du har holdt ut med meg de siste månedene.

Innholdsfortegnelse

1	INTRODUKSJON.....	1
1.1	<i>Bronsealderbegrepet</i>	<i>1</i>
1.2	<i>Problemstilling og oppgavens oppbygning</i>	<i>3</i>
2	KOSMOLOGI	4
2.1	<i>Definisjon</i>	<i>4</i>
2.2	<i>Kosmologi og arkeologisk forskning</i>	<i>4</i>
2.3	<i>Hellig eller profan i forhistorien</i>	<i>5</i>
3	BRONSEALDERENS BOLIGSKIKK	8
3.1	<i>Langhus</i>	<i>8</i>
3.1.1	<i>Langhus i Norge</i>	<i>8</i>
3.2	<i>Kronologi.....</i>	<i>9</i>
3.2.1	<i>Fra toskipede til treskipede hus: Mulige årsaksforklaringer</i>	<i>10</i>
3.3	<i>Metodikk i søken etter hus; maskinell flateavdekking</i>	<i>11</i>
3.3.1	<i>Fordeler og ulemper ved bruk av maskinell flateavdekking</i>	<i>11</i>
4	OFFER ELLER DEPOT?	13
4.1	<i>Definisjoner av depoter. Hellig eller profan?</i>	<i>13</i>
4.2	<i>Offer som forpliktende gaveutveksling</i>	<i>14</i>
5	HUSOFFER	15
5.1	<i>Forskningshistorikk</i>	<i>15</i>
5.2	<i>Husofferbegrepet: Definisjon og kriterier</i>	<i>16</i>
5.2.1	<i>Definisjon</i>	<i>16</i>
5.2.2	<i>Kriterier</i>	<i>17</i>
5.2.2.1	<i>Mine kriterier for definisjon av husoffer</i>	<i>18</i>
5.3	<i>Kildekritikk</i>	<i>19</i>
6	LISTA	22
6.1	<i>Geografi og topografi.....</i>	<i>22</i>
6.2	<i>Lista i bronsealderen</i>	<i>23</i>

6.3	<i>Arctanderjordets beliggenhet</i>	24
6.3.1	<i>Arctanderjordet i kulturlandskapet</i>	26
7	PRESENTASJON AV MATERIALET	30
7.1	<i>Bakgrunn for den arkeologiske undersøkelsen</i>	30
7.2	<i>Strukturer og dateringer</i>	30
7.3	<i>Gjenstandsfunn</i>	33
7.3.1	<i>Keramikk</i>	33
7.3.2	<i>Flint</i>	34
7.3.3	<i>Brente bein</i>	36
7.3.3.1	<i>Brenningsgrad</i>	36
7.3.4	<i>Vestlandsøks</i>	37
8	HVOR MANGE HUS?	39
8.1	<i>Analyse og tolkning av strukturene på Arctanderjordet</i>	39
8.1.1	<i>Hvilke strukturer hører sammen? Metodikk i fortolkningen av hus</i>	39
8.2	<i>Utgangspunkt for analysen</i>	40
8.3	<i>Strukturene på Arctanderjordet</i>	43
8.3.1	<i>Grimsruds hus A</i>	46
8.3.2	<i>Grimsruds hus B</i>	46
8.4	<i>Vurdering av Grimsruds tolkning</i>	48
8.4.1	<i>Toskipede, eller kun treskipede hus?</i>	48
8.5	<i>Andre strukturer</i>	51
8.5.1	<i>Andre strukturer med mulig tilknytning til husene</i>	51
8.5.2	<i>Stolpehull uten direkte tilknytning til husene</i>	51
8.6	<i>Kontinuitet i bruk av boplassen</i>	52
9	HUSOFFER PÅ ARCTANDERJORDET?	54
9.1	<i>Fordeling av gjenstandsmaterialet</i>	54
9.1.1	<i>Hus I</i>	54
9.1.2	<i>Hus II</i>	54
9.1.3	<i>Hus III</i>	54
9.1.4	<i>Andre strukturer</i>	54

9.1.5	Hvor i huset?	55
9.2	Tolkning av gjenstandsmaterialet.....	57
9.2.1	Flint	57
9.2.2	Keramikk	59
9.2.3	Brente bein	61
9.2.4	Vestlandsøks.....	63
10	HUSET; MER ENN EN MATERIELL KONSTRUKSJON	68
10.1	Arctanderjordet; midt i smørøyet i bronsealderens kulturlandskap	69
10.2	Bronsealderens kosmologi. Husoffer som uttrykk for forfedrekult.....	69
10.3	Slekters gang. Langhuset som symbol for tilhørighet og identitet	70
10.4	Avsluttende bemerkninger	71
11	VEDLEGG	73
12	LITTERATURLISTE.....	88

Figurliste

Alle fotografier, tegninger og illustrasjoner er laget av forfatteren med mindre annet er oppgitt. Kartene er laget i ArcGIS på bakgrunn av kartgrunnlag fra Statens kartverk (MAD12002). Figur 12, 23 og 24 er laget i Photoshop på grunnlag av plantegningen i Grimsrud 1999.

Figur 1: Eksempler på toskipede og treskipede langhus.....	9
Figur 2: Hus I fra Hemmed Plantation på Djursland i Danmark	10
Figur 3: Kart over Lista.....	22
Figur 4: Kart over Vanse.....	24
Figur 5: Arctanderjordet.....	25
Figur 6: Bukta der Nesheimvannet har stått til venstre, Arctanderjordet øverst til høyre.	25
Figur 7: Gravhaug ved Arctanderjordet.	26
Figur 8: Fordeling av graver, helleristninger og gjenstandsfunn	27
Figur 9: Støpeformen fra Voile.	28
Figur 10: Sverreshaug på Østre Hauge.	29
Figur 11: Arctanderjordet under utgravningen	31
Figur 12: Strukturer på Arctanderjordet.....	32
Figur 13 og 14: Keramikk	33
Figur 15: Flekken fra S12	35
Figur 16: Flintavslaget fra S42.....	35
Figur 17: Brent flint fra S27.....	36
Figur 18: Brente bein fra S9.....	36
Figur 19: Vestlandsøksa fra S32	38
Figur 20: VAFs søkesjakter..	41
Figur 21: VAFs søkesjakter med deres nummerering av strukturer.	42
Figur 22: Plantegningen over strukturene på Arctanderjordet	43
Figur 23: Min tolkning av husene på Arctanderjordet.	50
Figur 24: Fordeling av gjenstandsmaterialet på Arctanderjordet.....	56
Figur 25: Vestlandsøksa med nakken stikkende opp av jorda.	64

Tabelliste

Tabell 1: Periodeinndeling av bronsealderen	2
Tabell 2: Dateringer fra Arctanderjordet	31
Tabell 3: Beskrivelse av strukturene på Arctanderjordet	44
Tabell 4: Husene på Arctanderjordet	50

Liste over vedlegg

Vedlegg 1: Gjenstandsfunn fra Arctanderjordet	73
Vedlegg 2: Depotfunn og løsfunn fra bronsealder på Lista	77
Vedlegg 3: Graver på Lista fra bronsealder på Lista	79
Vedlegg 4: Helleristningsfelt fra bronsealder på Lista	81
Vedlegg 5: Fordeling av depot- og løsfunn fra bronsealder på Lista	85
Vedlegg 6: Fordeling av graver fra bronsealder på Lista	86
Vedlegg 7: Fordeling av helleristningsfelt fra bronsealder på Lista	87

Forkortelser

TN: tidligneolitikum

MN: mellomneolitikum

SN: senneolitikum

BA: bronsealder

EBA: eldre bronsealder

YBA: yngre bronsealder

JA: jernalder

EJA: eldre jernalder

FRJA: førromersk jernalder

YRT: yngre romertid

YJA: yngre jernalder

MA: middelalder

KHM: Kulturhistorisk museum

VAF: Vest-Agder fylkeskommune

1 INTRODUKSJON

Det overordnede målet for denne oppgaven er å gjøre en fortolkning av bronsealderens kosmologi. Som utgangspunkt for tolkningen har jeg valgt hus og intensjonelle nedleggelser av gjenstander i huskontekst, som gjerne omtales som *husoffer*. Hypotesen er at huset i bronsealderen ble oppfattet som mer enn en materiell konstruksjon som kun oppfylte praktiske funksjoner, og at praksisen med å deponere gjenstander i huset kan fortelle oss noe om hva menneskene i bronsealderen tenkte om verden. Materialet jeg har tatt for meg er husstrukturer og gjenstandsfunn som ble avdekket i forbindelse med en utgravning i regi av KHM i 1999. På Arctanderjordet ved Vanse sentrum på Lista i Vest-Agder ble det funnet spor etter flere langhus (Grimsrud 1999). ¹⁴C-dateringer viser at bosetningen her kan ha hatt tre bruksfaser i henholdsvis SN I/SN II, SN II/EBA og i YBA V/VI. Dette er de første langhusene fra SN og BA som er avdekket i Vest-Agder.

Det tematiske valget for denne oppgaven springer ut av en veletablert interesse for skandinavisk bronsealder, og samtidig en fasinasjon for religion og hvordan ulike samfunns trossett kommer til uttrykk i materiell kultur. Materiell kultur uttrykker og opprettholder måten samfunn organiserer seg på, og den materielle kulturen kan derfor fortelle oss noe om hvilke trosforestillinger og verdensanskuelser som har vært rådende i det samfunnet vi studerer. I SN og BA skjer det mange overgripende endringer i den materielle kulturen: Boligene blir mer permanente med innføringen av langhus, og gravene monumentale. Helleristningene får nye motiver, og kobberlegeringen bronse introduseres. Alle disse endringene forteller oss at menneskene har begynt å leve på en annen måte enn de gjorde tidligere. Det betyr også at deres forståelse av verden har endret seg, hvilket kommer til uttrykk i bronsealderens kosmologi.

1.1 *Bronsealderbegrepet*

I Skandinavia varte bronsealderen fra 1700-500 f. Kr. Bronsealderen deles inn i eldre og yngre bronsealder, som på slutten av 1800-tallet videre ble underinndelt i seks perioder av Oscar Montelius (1885). Montelius' kronologi har siden blitt modifisert gjennom naturvitenskapelige metoder som dendrokronologi og radiometriske dateringer, gjennom hvilket man har kommet fram til at hver periode varte omtrent 200 år (Vankilde *et al.* 1996). Basert på eikekistemateriale mener Randsborg (1993, 1996) at periode II kun har vart i 100 år. Jeg vil i denne oppgaven likevel basere meg på den vanligste inndelingen av periodene, som Vankilde *et al.* (1996) står for (tabell 1).

Tabell 1: *Periodeinndeling av bronsealderen, basert på Vankilde et al. 1996.*

Periode	SN I	SN II	EBA I	EBA II	EBA III	YBA IV	YBA V	YBA VI
Tid (f.Kr.)	2350-1900	1900-1700	1700-1500	1500-1300	1300-1100	1100-900	900-700	700-500

Det har blitt vanlig å innlemme SN i studier av bronsealderen, da SN og EBA i dag sees på som en sammenhengende kulturhistorisk periode (se f. eks. Kvalø 2007; Melheim 2006a, 2006b; Prescott 1991a, 2005; Prescott & Walderhaug 1995; Vankilde *et al.* 1996). Dette er fordi det allerede i SN er tegn på at områder i Norge har tatt del i en generell europeisk trend som innebærer innføringen av en felles kulturell pakke (Prescott 2005:129-131). Den kulturelle pakken inneholder en felles materiell kultur, økonomi, kosmologi og muligens språk (Prescott & Walderhaug 1995:258-259; Østmo 1997). Bronsealderen fremstilles i litteraturen som en periode der det ble etablert nye handels- og kontaktnettverk med store deler av Europa (Björhem & Staaf 2006:165-167). I dag er det godt etablert innenfor norsk arkeologi at det har vært oversjøisk kontakt mellom Jylland og Lista i bronsealderen (Grieg 1938; Kvalø 2007; Marstrander 1950; Prescott & Walderhaug 1995).

Økonomisk sett er det jordbruket som knyttes til bronsealderkulturen. I SN etableres gården med langhuset som bygningsform og jordbruket intensiveres (Björhem & Staaf 2006:70; Myhre 2002; Nielsen 1998:26; Prescott 2008, 1991; Rønne 2008:577; Østmo 1988:231). Ut fra det vi vet i dag er det derfor riktigere å se SN som begynnelsen på bronsealderen fremfor som slutten på steinalderen (Apel 2001:10-11), og flere argumenterer for at overgangen til bronsealderkulturen i Norge skjer allerede i begynnelsen av SN I (Prescott 2005:129; Prieto-Martinez 2008:153).

Metallegeringen bronse anses å ha vært fundamentalt viktig i bronsealderen, og det antas at behovet for bronse er en overveiende årsak til den utbredte handelsvirksomheten. Siden Norge har en betydelig mindre forekomst av bronsegenstander enn sine naboland, ble det tidlig trukket i tvil om Norge i det hele tatt hadde hatt en bronsealder (Brøgger 1925; Shetelig 1925; Worsaae 1881). Blant annet på grunnlag av at det er funnet spor etter bronsestøping på marginale steder (Prescott 2000) er det ikke lenger tvil om at Norge har hatt en bronsealder. Hovedsakelig legges det likevel vekt på det samlede kulturuttrykket, der metallformene sees på som viktigere enn selve metallet - slik som flintdolkene som etterlikner dolker av metall. Rogaland og Lista skiller seg ut i norsk sammenheng ved at det er her bronsealderkulturen tidligst får innpass, i tillegg til at det er her den blir mest dyptgripende (Prescott 2008). Lista er derfor et svært interessant område å studere med henblikk på bronsealder.

1.2 Problemstilling og oppgavens oppbygning

Denne oppgaven tar sikte på å gjøre en dybdeanalyse av det arkeologiske materialet som foreligger fra utgravningen på Arctanderjordet, samt å sette bosetningen inn i en større kontekst ved å plassere den i bronsealderlandskapet på Lista. Gjennom en analyse av strukturene og gjenstandsfunnene fra Arctanderjordet vil det gjøres en vurdering av hvorvidt vi kan definere disse som intensjonelle nedleggelser. Videre vil det diskuteres hvorfor man har lagt ned gjenstander i huskonstruksjonen, og hva denne praksisen forteller oss: *Hvilke kosmologiske forestillinger kan knyttes til intensjonelle nedleggelser i huskontekst?* Husoffer er en forholdsvis ny depotkategori innenfor den arkeologiske forskningen, og det er ikke gjort mange arbeider med dette temaet som hovedfokus. Selv om husoffer nevnes i flere sammenhenger – i større eller mindre grad - som forklaring på hvorfor man i ulike kontekster finner gjenstander i stolpehull (Björhem & Säfvestad 1989:107-108; Carlie 1992:58-59; Karsten 1994:145-165; Rønne 2004:64), er det imidlertid sjeldnere at deponeringspraksisen levnes større oppmerksomhet. Med unntak av en norsk hovedoppgave (Kristensen 2006), en svensk C-uppsats (Paulsson 1993) og en svensk D-uppsats (Westberg 2003), er det primært Héléna Borna-Ahlkvist med *Hällristarnas hem* (2002) og Anne Carlie med sin *Fortida byggnadskult* (2004) som har viet større forskningsarbeid til husoffer. Disse arbeidene vil jeg komme tilbake til i kapittel 5.

Generelt er nedleggelser i huskontekst problematisert i mye mindre grad enn tradisjonelle depotfunn, og enda sjeldnere med henblikk på bronsealderen. I denne oppgaven vil det derfor diskutere hva som ligger til grunn for at funn av gjenstander i husstrukturer sjelden problematiseres, og videre argumenteres for hvorfor slike funn bør vektlegges. I kapittel 3 vil jeg først gjøre rede for bronsealderens boligsikk, for deretter å diskutere fordeler og ulemper ved utgravningsmetodikken som benyttes i søkenen etter forhistoriske hus. I kapittel 4 diskuteres tilnærminger og tolkninger av depoter, mens husoffer presenteres faghistorisk, defineres og vurderes kildekritisk i kapittel 5. I Kapittel 6 introduseres Lista, og Arctanderjordet plasseres i det kulturelle landskapet. Det arkeologiske materialet fra utgravningen på Arctanderjordet presenteres i kapittel 7. Analysen og tolkningen av materialet er delt i to kapitler: I kapittel 8 analyseres og fortolkes husstrukturene, mens fordelingen og fortolkningen av gjenstandsfunnene diskuteres i kapittel 9. I kapittel 10 samles trådene, og resultatene diskuteres. Aller først vil jeg i kapittel diskutere kosmologi begrepsmessig og fagkritisk, og videre trekke inn huset som utgangspunkt for en fortolkning av bronsealderens kosmologi.

2 KOSMOLOGI

2.1 Definisjon

Kosmologi kan kort defineres som menneskets kognitive forestillinger om hvordan verden er ordnet (Melheim 2004:398; Wold 2003:521). Slike forestillinger vil omfatte fortellinger som gir forklaringer på hvordan verden ble til, og på hvorfor verden er nettopp slik den er. Et samfunns kosmologi blir dermed synonymt med dets handlingslogikk og verdensforståelse (Brück & Goodman 1999:10; Sørensen 1994:18; Weiner 1992:11). Som begreper deler religion og kosmologi mye av den samme betydningen, men kosmologi er i denne sammenhengen et mer dekkende - og i hvert fall mindre belastet - begrep. Det finnes mange måter å definere religion på (se Engström 2008:7), men grovt sett kan de fleste definisjoner deles inn to kategorier: Én der religionen sees som et resultat av åndelige krefter og personlige erfaringer, og én der religion oppfattes som et menneskelig produkt som har utgangspunkt i sosiale forhold. Jeg er mest tilhenger av definisjoner av den siste typen, og ser religion som en menneskeskapt strategi som gir en meningsfull orden over tilværelsen (som Melheim 2006a). Religion blir på den måten et redskap som benyttes for å forstå og håndtere virkeligheten, eller sagt på et annet vis; en måte å forklare verden på.

2.2 Kosmologi og arkeologisk forskning

Innenfor den arkeologiske forskningen har studier av religion fått fornyet livets rett som følge av postprosessualismen. Blant arkeologer har interessen for å studere religion vært skiftende gjennom fagets historie, og det har til ulike tider vært knyttet ulike fortolkningsperspektiver til religion i forhistoriske samfunn (se Engström 2008). Selv om postprosessualismen er mer åpen for studier av religion i forhistorien enn andre tidligere retninger, har arkeologien fremdeles et tvetydig forhold til studiet av fortidig religion. På den ene siden er de fleste enige om at religion har vært en viktig del av samfunnsorganisasjonen i forhistoriske samfunn. På den andre siden mener mange at studier av religion ikke ligger innenfor arkeologiens kompetansefelt. Samtidig ser vi en tendens til å tolke uforklarlige elementer som kultiske og mystiske, dersom vi ikke finner en mer funksjonalistisk og "rasjonell" forklaring (Christensen 1998:9; Engström 2008:5). Det er i dette jeg mener vi kan identifisere trangen til å skille mellom hellig og profan i forhistorien: På den ene siden støtter vi oss på naturvitenskaplige kilder og fysiske, faktiske gjenstander og strukturer, mens vi på den andre siden skal forsøke å si noe om hva kildematerialet *betyr*. Å trekke inn noe så høytsvevende som religion – som

mange ikke engang forholder seg til personlig – oppfattes som noe vi ikke *egentlig* kan si noe om.

Linda Engström (2008:6) påpeker i sin masteroppgave at hvordan man som forsker forholder seg til religion henger tett sammen med hvilket syn man har på arkeologi generelt, men spesielt hvilket kunnskapsideal og syn på kunnskapsproduksjon som er akseptert i det forskningsmiljøet man er en del av. Innenfor dagens bronsealderforskning må vi kunne si at det er akseptert at religion er noe vi faktisk kan forske på og identifisere i et arkeologisk materiale (se for eksempel Melheim 2006a:20-21), men samtidig er vi ikke like villige til å akseptere at religion også er en del av dagliglivet.

Når samfunnet moderniseres og sekulariseres får religionen mindre makt, og mister etter hvert den sentrale plassen den har hatt i organiseringen av samfunnet (Berger 1999:2). I moderne samfunn støtter menneskene seg heller på naturvitenskaplige forklaringer fremfor på religion, og religion oppfattes ikke som en like rasjonell tilnærming. I såkalte primitive samfunn spiller religionen gjerne en mer aktiv rolle i menneskenes liv. Slike samfunn blir gjerne sett på som urasjonelle sammenliknet med en moderne kapitalistisk verdensanskuelse (Bradley 2005:20; Brück 1999a, 2000). Jeg mener imidlertid at religion må sees som en like rasjonell måte å ordne verden på som moderne naturvitenskaplige forklaringsmodeller, men at religion i dag har et begrepsmessig negativt vedheng som kan være problematisk. Derfor er kosmologi som begrep enklere å forholde seg til og benytte seg av, fordi det favner om mer enn det som faller innefor kapitalistiske samfunns religiøse sfære.

2.3 Hellig eller profan i forhistorien

De siste tiårene har kosmologi vært et yndet emne spesielt innenfor den skandinaviske bronsealderforskningen (se Bredholt & Sveen 1998; Carlie 2004; Kaliff *et al.* 1995; Kristiansen & Larsson 2005; Melheim 2006a; Melheim *et al.* 2004). De fleste som har studert kosmologi i bronsealderen har tatt utgangspunkt i graver, depoter og helleristninger i fortolkningen (se for eksempel Artelius 1996; Eriksen 2006; Fari 2006; Gräslund 1983; Kaliff 1997; Kaul 1998; Levy 1982; Melheim 2006a), mens det er få som har innlemmet hus i en diskusjon omkring bronsealderens kosmologi (med unntak av Borna-Ahlkvist 2002; Carlie 2004; Oma 2007).

Etter min mening skyldes mye av grunnen til at hus overses i denne sammenhengen at arkeologiske kategorier som graver, helleristninger og depoter rent intuitivt knyttes til kultisk

eller religiøs aktivitet. Vi forklarer denne typen materiale som spor etter religiøs aktivitet, dels fordi vi ikke finner noen funksjonalistisk forklaring på fenomenene, men også fordi eksempelvis begravelser er knyttet til en religiøs sfære i vårt eget samfunn. Selv om det er et økt fokus i forskningen på at vi kanskje ikke kan skille religion fra hverdagsliv i forhistoriske samfunn (f.eks. Borna-Ahlkvist 2002; Bradley 1990; 2005; Brück 1995; Brück & Goodman 1999; Hodder 1990; Kaliff 1997:121), oppfatter jeg at det likevel ofte skilles ukritisk mellom hellige og profane arenaer og aktiviteter i forhistorien. Dette gjøres uten at det problematiseres omkring skillet, og uten å erkjenne at denne inndelingen faktisk er en reproduksjon av en moderne kapitalistisk samfunnsorganisering (se f.eks. Brück 1999a, 1999b).

I dagens postprosessuelle virkelighet er de fleste forskere bevisste på at skillet mellom hellige og profane sfærer ikke nødvendigvis har vært så markant i forhistorien som det er i moderne kapitalistiske samfunn. Mange steder i verden er religion og dagligliv så sammenvevet at de ikke lar seg atskille. I mange både nåværende og tidligere samfunn er ritualer og myter en så naturlig del av hverdagen at det ikke oppfattes som atskilt fra hverdagslivet (se for eksempel Barth 1986; Sharp 2004; Waterson 1997; Weiner 1988). Selv om de fleste forskere i dag er bevisst denne problematikken, skilles det like fullt mellom hellige og profane kategorier i det arkeologiske materialet. Mye av grunnen ligger trolig i vår forforståelse, men problemet er vel så mye at det kan oppfattes som uoverkommelig å skulle diskutere *både* kosmologi og økonomi, for eksempel. Den arkeologiske bronsealderdiskursen mangler en levedyktig integrering av kosmologi og økonomi (Oma 2007:18). Ikke bare kan det virke uoverkommelig å skulle innlemme både tradisjonelt sett hellige og profane kategorier i fortolkningen, men vi mangler dessuten et hensiktsmessig og levedyktig språk. Når vi i enhver sammenheng ser oss nødt til å definere og diskutere hva som menes med begreper som ritualer eller offer, kan det virke avskrekkende å ta fatt på et forskningsprosjekt som omhandler fortidig religion – og enda mer dersom man skal innlemme også aspekter som økonomi eller erverv. Arkeologifaget har behov for å få på plass et begrepsapparat som fungerer i slike sammenhenger.

Selv om vi har både et begrepsproblem og et fortolkningsproblem, mener jeg det er viktig å innlemme både hellige og profane aktiviteter i studier av forhistoriske samfunn. Det er både relevant og viktig fordi menneskelig aktivitet alltid vil være både praktisk og symbolsk på samme tid (se f.eks. Bradley 2005:2; Kaliff 1997:121). Måten vi handler på forteller noe om hvem vi er og hva vi tror på, og ritualer og symboler gjennomsyrrer hverdagslivet.

Eksempelvis har de fleste mennesker et spesielt forhold til mat og matlaging. Vi spiser grunnleggende for å overleve, men likevel er det knyttet utallige skikker, påbud og tabuer til mat og mattilberedning (se f.eks. Douglas 2002; Harris 1974; Sahlins 1990; Solheim 1998). Det vi spiser og måten vi spiser det på, forteller noe om hvem vi er og hvilken kultur vi tilhører. Menneskers levesett og handlingsmønstre er kulturelt betinget, hvilket videre gir seg uttrykk i forskjellige samfunns materielle kultur.

På liknende vis representerer huset både en sosial enhet, en produksjonsenhet og et symbol. Et symbol kan kort defineres som et objekt, en handling eller en hendelse som innehar mening. Denne meningen kan være mangetydig og skiftende (Kaliff 1997:11-12). Bolighuset er det mest sentrale stedet i menneskers tilværelse, og vil av den grunn kunne tillegges mange symbolske betydninger. Huset er et godt utgangspunkt for å studere bronsealderens kosmologi, da det kan sees som et mikrokosmos av verden (Carlie 2004:9, 22, 27; Eliade 2002; Hodder 1994; Oma 2007:270; Parker Pearson & Richards 1994:13; Waterson 1997:xv).

I forlengelsen av kapittel 2.2 kan vi si at et hus er mer enn en materiell konstruksjon som kun oppfyller praktiske funksjoner. Måten man bor på både speiler og former det rådende verdensbildet, og huset rommer således ulike sosiale og symbolske forestillinger (Borna-Ahlkvist 2002:87; Kaliff 1997:121; Parker Pearson & Richards 1994:5-6; Rapoport 1969; Waterson 1997:xv; Westberg 2003:5). I den arkeologiske forskningen holdes huset og boplassen likevel altfor ofte utenfor diskusjoner om kosmologi. Helst fremstilles huset som en arena der det kun har foregått hverdagslige og profane aktiviteter som matlaging og redskapsproduksjon, mens aktiviteter av mer kultisk eller hellig karakter har funnet sted på atskilte arenaer. Jeg mener imidlertid at vi ikke kan skille så skarp mellom hellige og profane kategorier i forhistorien. Aktiviteter vi i dag oppfatter som del av en religiøs sfære, som offernedleggelser, har kanskje vært nært knyttet til hverdagslivet. Å studere huset og deponeringspraksisen som omtales som husoffer er i den sammenhengen interessant. Denne praksisen knytter sammen elementer vi gjerne oppfatter som atskilt: Hverdagslige og praktiske gjenstander (profane) deponeres (hellig) i huskonstruksjonen (profan). Før jeg går inn på en diskusjon omkring depoter og husoffer, vil jeg først gjøre rede for bronsealderens boligskikk. Sentralt blir også en diskusjon om metoden som benyttes ved avdekking av forhistoriske hus, da de problemer som knytter seg til metodikken er relevant i forhold til vår mulighet til å oppdage gjenstandsnedleggelser som kan tolkes som husoffer.

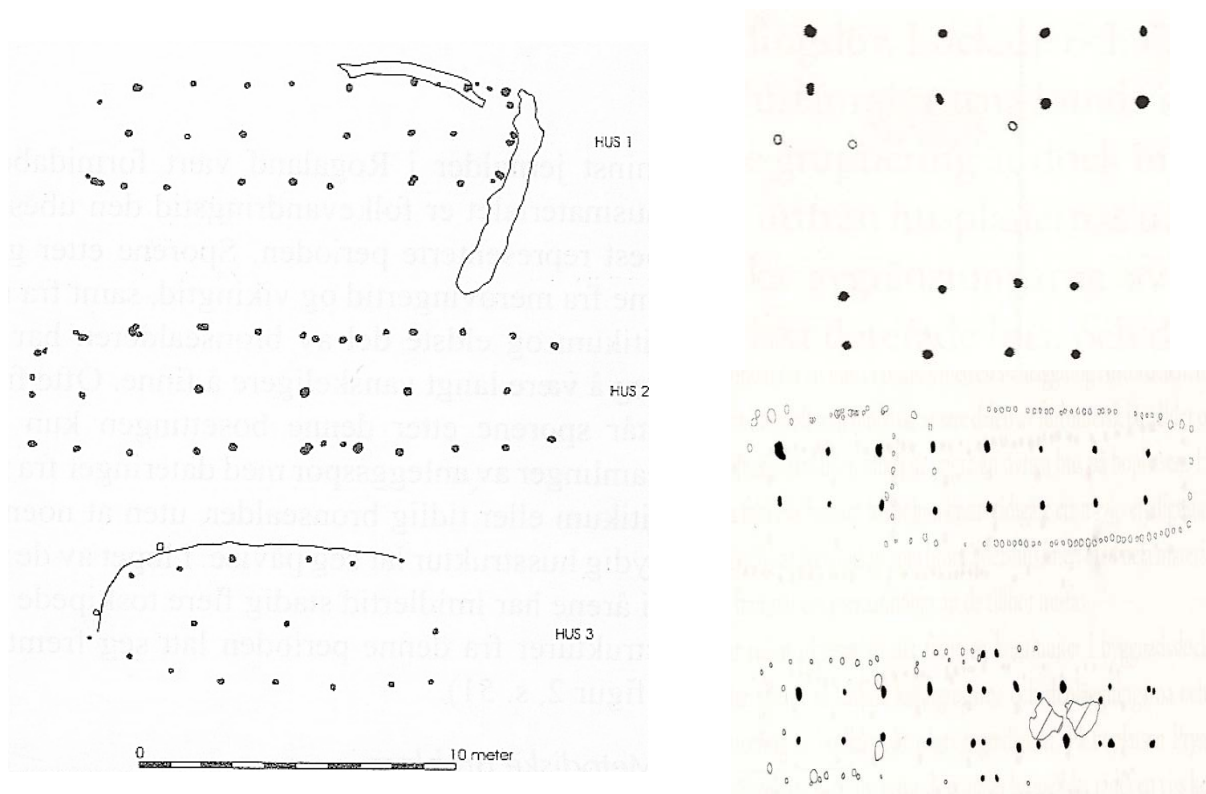
3 BRONSEALDERENS BOLIGSKIKK

3.1 *Langhus*

Samtidig som jordbruket får fotfeste også i Norge, blir langhuset vanlig boligform (Björhem & Staaf 2006:69; Björhem & Säfvestad 1989, 1993; Børsheim 2004; Earle 2004; Earle *et al.* 1998; Nielsen 1998:11; Nielsen & Nielsen 1985, 1986:48; Prescott 2005:133-134, 1991; Rønne 2003, 2004, 2008). Langhus kan kort defineres som stolpebygde rektangulære hus som er minst dobbelt så lange som de er brede (Björhem & Säfvestad 1989:78). I Sør-Skandinavia er langhusene enten toskipede eller treskipede. Konstruksjonsmessig skiller toskipede og treskipede hus seg fra hverandre på grunnlag av antallet takbærende stolperækker. Toskipede langhus har én rekke takbærende stolper, mens treskipede hus er konstruert av to parallelle rekker takbærende stolper. I tillegg har langhusene hatt en ytre rekke av mindre veggstolper, som kan ha vært fundament for en leirklint flettverksvegg eller liknende (se Björkhager 1995:60; Børsheim *et al.* 2001:11; Holth 1997:22; Komber 1998:52; Nielsen & Nielsen 1985:112-113; Rønne 2003:219; Soltvedt *et al.* 2007:46).

3.1.1 *Langhus i Norge*

I Norge finner vi den største konsentrasjonen av langhus i Sørvest-Norge. Det er funnet toskipede langhus i Rogaland (Berge 2007:13; Bjørdal 2009; Mydland 1995; Løken *et al.* 1996:80; Holth 1997; Børsheim 2004:50-53; Børsheim *et al.* 2001), Vest-Agder (Hauge 2005, 2007), Møre og Romsdal (Johnson & Prescott 1993; Diinhoff 2005b:76-77), Østfold (Rønne 2003:190, 2004:62-63, 2008), Vestfold (Gjerpe 2008), men også i Sør-Trøndelag (Rønne 2005:92). Treskipede langhus med dateringer til bronsealder kjenner vi fra de samme fylkene (se Bårdseth & Sandvik 2007:75-103; Diinhoff 2005b:78-79; Gjerpe 2008; Grimsrud 1999; Grønnesby 2005:105; Rønne 2005:92), der det er avdekket særlig mange i Rogaland (Diinhoff 2005b:78-79; Løken 1983; 1998a; 1998b:171; Løken *et al.* 1996; Soltvedt *et al.* 2007). Bakgrunnen for at det særlig er funnet mange langhus i Rogaland, er de mange og omfattende forvaltningsgravningene som har vært gjennomført i fylket de siste 20-30 årene. Generelt sett kna vi derfor si at materialet som er tilgjengelig i dag ikke er utelukkende representativt for aktiviteten i forhistorien, men også avhengig av moderne byggeprosjekter og frigivningslovgivning.

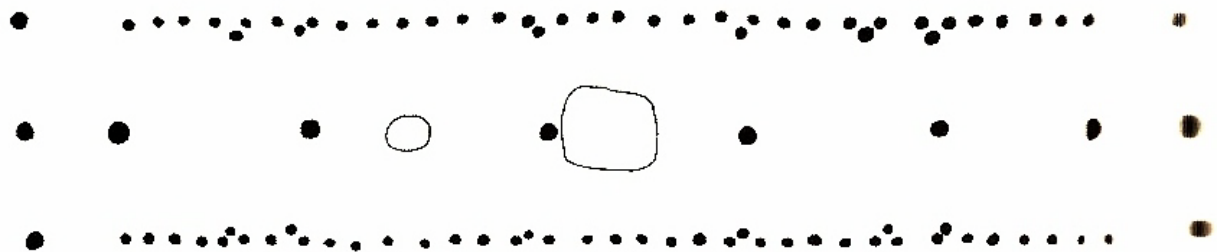
Figur 1: Eksempler på toskipede og treskipede langhus. Husene til venstre er de tre toskipede langhusene fra Stokkset på Sunnmøre, som ble utgravd av Egil Bakka i 1952-55 (Børsheim 2004:50). Til høyre treskipede langhus fra flere lokaliteter (Björhem & Staaf 2006:90, 94).

3.2 Kronologi

Kronologisk sett er de toskipede langhusene eldst, og dateres vanligvis til SN/EBA I. Treskipede langhus finner vi over en lengre tidsperiode; fra EBA II og fram til man begynner å bygge hus med takbærende vegger i YJA. Overgangen til treskipede langhus forklares gjerne med økt plassbehov, men forklaringen er også til en viss grad basert på en typologisk tankegang (Nielsen 1998:10; jfr. Montelius 1900:237, 265-266, 268). Langhuskronologien er i dag akseptert og etablert, og har vist seg å stemme godt overens med ^{14}C -dateringer. Imidlertid finnes det ingen regel uten unntak, og det er kjent toskipede hus fra både JA og MA (Björhem & Staaf 2006:69; Nielsen 1998:11, 24; Thrane & Jeppesen 1983). Det finnes også enkelte eksempler på toskipede langhus fra TN og MN (Björhem & Staaf 2006:69), men det er foreløpig så få kontekster at vi ikke kan snakke om en etablert boligskikk før i SN.

3.2.1 *Fra toskipede til treskipede hus: Mulige årsaksforklaringer*

Ulike årsaker til overgangen fra toskipede til treskipede hus har blitt diskutert: Muligheten for å bygge bredere hus, innføringen av en ny type tak (Komber 1998:50; Nielsen 1998:26), eller et behov for en annen inndeling av husrommet. Spesielt argumenteres det for at man i EBA II innlemmet stallen for husdyra i langhuset (Diinhoff 2005b:79). Jeg skal ikke her gå så detaljert inn på diskusjonen om grunnlaget for endringen, men kan påpeke at det er problemer knyttet til alle disse forklaringene (se f.eks. Artursson 2009). Toskipede hus er like funksjonelle i forhold til størrelse og bredde som treskipede hus, og de kan i teorien også ha hatt en stalldel (Björhem & Staaf 2006:70-73; Børsheim *et al.* 2001:11; Soltvedt *et al.* 2007:33). Det klassiske eksempelet på at toskipede hus kunne bli minst like store som treskipede er hus I fra Hemmed Plantasje på Djursland i Danmark (figur 2). Dette toskipede langhuset målte hele 45 x 8 meter (Björhem & Staaf 2006:70; Boas 1991:130; Nielsen 1998:16).

Figur 2: Hus I fra Hemmed Plantation på Djursland i Danmark. Tegning i skala 1:400 (Björhem & Staaf 2006:70).

Generelt sett er størrelsen på langhusene er varierende, og vi finner både små hus og store hallbygninger (Björhem & Staaf 2006:74-75, 80-83; Løken 1998b:173; Welinder 1998). Dette kan ha å gjøre med husets funksjon, kronologi, eller sosiale aspekter. Selv på lokalplan er det variasjoner i utforming og størrelse (se Borna-Ahlkvist 2002; Løken 1998a, 1998b;). Der det er mulig å avgjøre kan det imidlertid se ut som treskipede hus er inndelt i flere og mindre rom, mens toskipede hus har få, men store rom (Björhem & Staaf 2006:149-150). Å bygge treskipede hus åpnet muligens for en annen funksjonsdeling av husrommet, med større grad av kompleksitet og mulighet for å bedrive ulike aktiviteter parallelt. Borna-Ahlkvist (2002:33) viser at stolpene generelt sett sto tettere i den østre delen av de treskipede husene på Pryssgården i Sverige, hvilket kan være grunnet bruken av huset. Jeg anser dette som den mest sannsynlige forklaringen på overgangen til treskipede hus, og tror ikke at vi skal tillegge denne endringen betydning kosmologisk sett. Langhusets utforming er fremdeles uendret til tross for innføringen av en ekstra stolperække. Heller ikke byggematerialet eller –metode

endrer seg, hvilket ikke gir grunn til å tro at innføringen av treskipede bygninger skal knyttes til endringer i kosmologien.

3.3 Metodikk i søken etter hus; maskinell flateavdekking

Metoden som primært anvendes for å søke etter jordbruksspor eller bosetninger med langhus kalles flateavdekkingsmetoden. I dag er dette den hyppigst brukte arkeologiske metoden i Norge (Diinhoff 2005a:67; Løken 2005; Løken *et al.* 1996). Ved en flateavdekking fjernes matjords- eller pløyselaget ved bruk av en gravemaskin, slik at undergrunnen kommer til syne. Formålet er å avdekke uforstyrrede kulturspor, som skiller seg fra undergrunnen som mørkere strukturer (Björhem & Staaf 2006:53; Nielsen & Nielsen 1986:39; Rønne 2003:192; Skjelstad 2002:12). I norsk sammenheng ble metodikken tatt i bruk fra 1980-tallet, med Forsand-prosjektet som den første virkelig store forvaltningsutgravningen der maskinell flateavdekking ble benyttet som primær søkemetode (Løken 2005:9, 1998b:169; Løken *et al.* 1996; Solberg 2003:40; Østmo 1991:125).

3.3.1 Fordeler og ulemper ved bruk av maskinell flateavdekking

Maskinell flateavdekking er metodisk svært effektiv for å avdekke jordbruksspor, og gjør det mulig å undersøke langhus, gårder og fossile åkre i stor skala (Diinhoff 2005a:67; Løken *et al.* 1996; Løken 2005). Tidligere ble jordbrukshistorien belyst hovedsakelig ut fra sekundærmateriale som graver og løsfunn, samt pollenanalyser. Ofte begrenset gårdsarkeologien seg til undersøkelser av synlige hustufter (Børsheim 2004:49; jfr. Østmo 1991). Flateavdekkingsmetoden har gjort det mye enklere å undersøke jordbruksbosetninger på grunnlag av et primært kildemateriale (Løken 2005:11; Solberg 2003:40), hvilket er den klart største fordelen ved metoden. Det er imidlertid også klare ulemper ved metoden, som primært knytter seg til tre faktorer:

- Det vil alltid være en risiko for at kulturminner ødelegges underveis. Ofte er det marginale forskjeller mellom å oppdage og fjerne et nedpløyd ildsted (Diinhoff 2005a:71; Rønne 2003:191). Dersom det for eksempel er mye og stor stein i undergrunnen, kan denne følge med gravemaskinskuffa og ødelegge eller skade anlegg (Rønne 2003:191). Denne problematikken er svært relevant i forholdt til funn av intensjonelle gjenstandsnedleggelse, da mulige husofre kan tas ut av kontekst eller ikke oppdages dersom strukturene ødelegges.
- Metoden prioriterer å avdekke strukturer fremfor gjenstander. Gjenstander som befinner seg i jordlagene som fjernes maskinelt vil i de fleste tilfeller ikke bli oppdaget, eller i alle

tilfeller tas ut av kontekst (Carlie 2004; Diinhoff 2005b:79; Løken 2005:10; Prescott 2005:134; Rønne 2003:191). Det er problematisk, da gjenstandsfunn underbygger tolkninger og kan fortelle oss noe om bruksmønster og lokal praksis. Det fører også til at mengden gjenstandsfunn er forholdsvis liten ved bruk av maskinell flateavdekking, da gjenstandene vi finner i stor grad stammer fra snitting av strukturene. En mulig løsning er å sålde matjorda (som Mjærum 2009:8-9), men dette er en tidkrevende prosess som i mange tilfeller ikke vil la seg forsvare ressursmessig.

- En tredje faktor er de økonomiske ressursene som knytter seg til utgravningsvirksomhet. Av økonomiske og tidsmessige årsaker er man nødt til å gjøre prioriteringer i forhold til hvilke kulturminner som skal vektlegges. Ulike typer nedgravninger som groper, ildsteder og kokegroper vil ikke få forrang fremfor et gravfunn. En fortolkning av denne typen strukturer blir dermed vanskeligere når disse sjeldnere prioriteres (Diinhoff 2005a:71).

Disse faktorene vil påvirke muligheten til å oppdage gjenstandsforekomster som kan tolkes som husofre. I kapittel 5 vil disse faktorene tas opp til betraktning i tilknytning til definisjon og fortolkning av husoffer. Først vil jeg imidlertid gå kort inn på gjenstandsnedleggelser, eller depoter, i andre kontekster, som en innledning til husofferbegrepet.

4 OFFER ELLER DEPOT?

4.1 *Definisjoner av depoter. Hellig eller profan?*

Husoffer er betegnelsen på en deponeringspraksis som har blitt viet noe større oppmerksomhet de siste årene. Gjennom arkeologifagets historie har depoter generelt fått stor oppmerksomhet, og har siden slutten av 1800-tallet (med f.eks. Müller 1897:389; Worsaae 1866:322) blitt et gjennomdiskutert tema. Uten å gå for detaljert til verks, kan depoter defineres som intensjonelle nedleggelser av en eller flere gjenstander. Det har vært mange og lange diskusjoner omkring hensikten bak slike nedleggelser, hvilket i arkeologiens tidlige dager førte til at depotene ble delt inn i to typer; hellige og profane nedleggelser.

Hellige nedleggelser betegnes oftest som votivfunn, mens profane nedleggelser gjerne bare omtales som depoter, eller i noen tilfeller skattefunn eller markfunn. Konteksten er avgjørende for klassifiseringen, der depotfunn i våtmark, vann og elver defineres som hellig, mens depotfunn på fast mark er profan. Selv om det i dag etterstrebtes å ikke skille depotene i så utpregete kategorier (f.eks. Bradley 1990; Groseth 2001; Melheim 2006a; Karsten 1994; Reitan 2009), opprettholdes gjerne dette skillet – bevisst eller ubevisst. Alle funn i våtmark omtales som religiøse (jfr. hellige), mens det tas forbehold om depoter på fast mark. Det vil videre si at depoter i boplasskontekst helst har blitt tolket som profane nedleggelser, som avfallskonteinere for produksjonsavfall eller rester etter matlaging. Imidlertid har det vært en tendens til å definere særlig verdifulle gjenstander i boplasskontekst (f.eks. i et stolpehull) som mulige hellige deponeringer, og man har videre kalt disse for husoffer. Selv om det ligger en del problematiske konnotasjoner til et begrep som *offer*, er jeg tilbøyelig til å støtte Gaute Reitan (2009:35) i at dette likevel er det mest dekkende begrepet for å definere intensjonen bak depoter. Det er fortolkningsmessig etablert at depoter representerer gjenstandsnedleggelser som det ligger mening bak, og det er ingen som tror at et depot representerer en tilfeldig opphopning av gjenstander. Selv om det fremdeles diskuteres hvorvidt noen depoter kanskje kan være ”økonomiske” – i den forstand å være en midlertidig oppbevaringsplass – fortolkes depoter oftest som uttrykk for religiøse eller kosmologiske forestillinger (som f.eks. Melheim 2006a). Dermed kan depoter i de fleste tilfeller defineres som offernedleggelser.

4.2 *Offer som forpliktende gaveutveksling*

Et offer definerer en rituell handling der noe gis til en mottaker (Sørensen 1994:33). Mottakeren trenger ikke være en gud, men kan like gjerne være jorda - for å sikre avlingen, eller havet - for å sikre sjøferden. Ofringer trenger heller ikke være en gave i utelukkende positiv forstand, men kan være uttrykk for en forpliktende gaveutveksling i henhold til Marcel Mauss' (1955) gavebytteteori (som også Sahlins (1965) og Polanyi (1968) har bygget videre på i sine teorier om resiprositet). Det grunnleggende prinsippet i gavebytteteori er at en gave fordrer en gjengave, og dermed forplikter partene overfor hverandre. I utgangspunktet er det frivillig å gjengi en gave, men i praksis er det ikke mulig å la være. Formålet med å gi gaver – enten det er til naboen, guder eller til naturen – er nemlig å opprettholde eller skape et godt forhold mellom begge parter (Mauss 1955:35). Dersom en gavemottaker ikke følger opp med en gjengave, vil det positive forholdet mellom partene brytes ned - eller i verste fall ødelegges. I offersammenheng vil det si at når jorda gir deg den gode avlingen du ba om, forplikter det deg til å gi noe tilbake – og dermed kan en deponeringspraksis opprettholdes i det uendelige. Flere har i arkeologisk sammenheng tolket depoter nettopp på denne måten (Kaul 1998:37-38; Kleiva 1996; Larsson 1986:159; Melheim 2006a:127; Vankilde 1996:38-39; Østigård 2000:47), hvilket jeg finner formålstjenlig i denne sammenhengen.

5 HUSOFFER

5.1 *Forskningshistorikk*

Husoffer er ikke behandlet i like stor grad som depoter. Generelt er det først på begynnelsen av 1990-tallet at hus som utgangspunkt for forståelse av kosmologi har blitt særlig utbredt som forskningstema. I andre deler av Europa har det vært større aksept for studier av hus og kosmologi enn i Skandinavia, der spesielt Joanna Brück (1999b, 1999c, 2000) og Richard Bradley (1990, 2005) har vært sentrale. Ralph Merrifields *The archaeology of ritual and magic* fra 1987 må også trekkes fram i denne sammenhengen.

I skandinavisk kontekst finner vi de tidligste eksemplene der husoffer nevnes hos Hans Kjær (1928) og Gudmund Hatt (1938, 1957). Det er imidlertid først etter postprosessualismen at temaet har blitt viet større oppmerksomhet. Både Nils Björhem & Ulf Säfvestad (1989) og Lennart Carlie (1992) levner kortere avsnitt til husoffer i sine publikasjoner. I 1994 kom Per Karstens *Att kasta yxan i sjön*, som har fått betydning for tolkning og utvikling av et begrepsapparat i forhold til husoffer. Han vier et helt kapittel til det han kaller boplassoffer, der han skiller ut ulike typer offer i boplasskontekst; husoffer, stolpehullsoffer og gropoffer.

I norsk sammenheng er det kun Tine Sønderby Kristensen (2006) som har gjennomført et omfattende arbeid omkring temaet husoffer, i forbindelse med sitt hovedfag. Hun sammenfatter et norsk materiale som kan tolkes som husoffer, men har kronologisk sett ikke gått utenfor JA. Det er også publisert en artikkel i *Nicolay* som omhandler husoffer i JA (Guttormsen 2003:35-44), men utover dette er husoffer i norsk arkeologi hovedsakelig kun kort kommentert i forskjellige artikler (for eksempel Grønnseby 1999; Løken 1988, 1989; Rønne 2003; Uleberg 1990).

Innenfor svensk arkeologi er det en rekke som har skrevet om husoffer, og det finnes flere og mer omfattende arbeider. Både Tove Paulsson (1993) og Thomas Westberg (2003) tar begge for seg husoffer i jernalderkontekst i sine uppsatser. Som påpekt i innledningen er det imidlertid Héléna Borna-Ahlkvists (2002) og Anne Carlies (2004) forskningsarbeider som må anses som de viktigste. Carlie (2004) har samlet materiale fra et stort antall husofferkontekster fra den sørligste delen av Sverige og hele Danmark. Materiale er hentet fra kontekster med dateringer fra SN til MA, men med en hovedvekt i JA og MA. Héléna Borna-Ahlkvist (2002) har studert husoffer med utgangspunkt i en av Sveriges største kjente forhistoriske boplasser på Pryssgården i Östergötland i Sverige. Kronologisk sett er hennes hovedfokus YBA. Foruten Karsten (1994) og Nils Björhem & Ulf Säfvestad (1989:107) som skriver om SN,

Carlie (2004) og Borna-Ahlqvist (2002) er det så vidt jeg kjenner til ingen som har tatt for seg husoffer i forhold til en bronsealderkontekst.

5.2 Husofferbegrepet: Definisjon og kriterier

5.2.1 Definisjon

Som praksis har husoffer en stor geografisk og kronologisk spredning (se Björhem & Säfvestad 1989:107; Carlie 2004; Carsten & Hugh-Jones 1995; Kristensen 2006; Waterson 1997; Westberg 2003:14). I arkeologisk kontekst finner vi husoffer fra SN til MA, og er således en praksis som først gjør seg gjeldene etter at langhusene blir vanlig boform. Det er selvsagt mulig at det fantes liknende tradisjoner i tilknytning til jakt- og fangstbosetninger, men det er i så fall ikke representert i det arkeologiske materialet. Husoffer må sees som sterkt knyttet til jordbruksøkonomi og langhus, og det faktum at menneskene da blir bofaste i mye større grad enn tidligere.

Husoffer er definert på bakgrunn av forskjellige kriterier av ulike forskere, men kan kort beskrives som gjenstander som intensjonelt er lagt ned i stolpehull, vegggrøfter eller groper tilknyttet huset. Som regel omfatter gjenstandsmaterialet økser eller meisler, malesteiner, keramikk og dyrebein (Bradley 2005:57; Carlie 2004; Westberg 2003), men også store mengder korn i stolpehull antas å være lagt ned som husoffer (Carlie 2004:97-102).

I norsk sammenheng har vi flere kontekster fra SN og BA som må regnes som husoffer:

- I 2008 ble det i forbindelse med registrering på Utsola i Rogaland gjort et funn av en tykknakket bergartsøks i et stolpehull. Øksa sto stående med nakken opp av stolpehullet (Aasbø & Eilertsen 2009:24-26).
 - På Stensrød på Svinesund ble det funnet en bladformet pilspiss i et av takstolpehullene i hus II (Rønne 2003:216). Også på Nordby i Larvik kommune ble det funnet en flateretusjert pilspiss i et stolpehull med mulig tilknytning til et toskipet hus (Gjerpe & Bukkemoen 2008:33).
 - På Forsand i Rogaland ble det funnet en støpeform av kleberstein til en holkøks fra YBA V-VI i et takstolpehull tilhørende et stort treskipet langhus. Støpeformen ble funnet sammen med en liten meisel av bergart (Løken 1988, 1989, 2001:9).
 - På Forsand ble det også funnet store mengder korn i et stolpehull fra EBA III som lå inne i et hus fra YBA V (Løken 1998a:108-109, 116). Store mengder korn er også
-

funnet i stolpehull både på Kvålø (Soltvedt *et al.* 2007), og på Klepp i Rogaland (Berge 2007).

- På Borge vestre i Østfold ble det avdekket et lite kammer av små steinheller som inneholdt brente dyrebein. Kammeret lå i en nedgravning inntil en takbærende stolpe i et treskipet hus med bruksfase fra YBA til eldre FRJA (hus 7), og ble tolket som husoffer (Bårdseth & Sandvik 2007:92).

5.2.2 Kriterier

De fleste definerer egne kriterier for å identifisere gjenstandsforekomster i huskontekst som husoffer. Ett kriterium alle imidlertid er enige om, er at nedleggelsen må stamme fra en sluttet kontekst (Borna-Ahlkvist 2002:91; Björhem & Säfvstad 1989:107; Carlie 2004:19-20; Carlie 1992:58; Karsten 1994:145; Kristensen 2006:29; Paulsson 1993; Westberg 2003). I denne sammenhengen vil det si *i et stolpehull* eller *i en grop* som romlig og kronologisk kan knyttes til huset.

Anne Carlie (2004:19) definerer husoffer ut fra fire kriterier som går ut på at gjenstanden(e)

- a) gjennom sin karakter (materiale, type, alder eller symbolikk) utmerker seg i forhold til det allmenne funnbildet i huset
- b) viser spor etter rituell behandling (brenning, knusing)
- c) har en spesiell plassering i huset (inngang, hjørne)
- d) er funnet i en sluttet kontekst, eller eventuelt at typen gjenstand eller kombinasjonen av gjenstander tyder på en intensjonell nedleggelse

Hélèna Borna-Ahlkvists (2002:91) på sin side har nedsatt kriterier om at gjenstanden(e)

- a) skal ha vært deponert i forbindelse med byggingen eller rivingen av huset
- b) skal være funnet i en sluttet kontekst
- c) kan ha hatt en dobbel betydning, for eksempel gjennom å ha hatt verdi som både redskap og symbol
- d) at keramikkskår samlet må veie minst 100 gram for å kunne regnes som husoffer

Både Carlies og Borna-Ahlkvists kriterier må sies å være spesifikke, og vil automatisk utelukke en del gjenstandsforekomster som teoretisk sett kan være husoffer. I forskningen er vi nødt til å nedsette kriterier og klassifisere kategorier for å gjenkjenne mønstre i det arkeologiske materialet, men vi bør også vise skjønn i forhold til konteksten. Når det gjelder husoffer, har vi ingen forutsetninger for å vite hva menneskene i forhistorien anså så

kvalifiserende for en rituell nedleggelse. Vi kan faktisk ikke vite om funn av ett eller to keramikkskår i et stolpehull er intensjonelt nedlagt, men i teorien kan de like gjerne være det som store keramikkforekomster. Kanskje tilla menneskene i forhistorien keramikken en spesiell betydning, som gjør selv funn av kun noe få skår i et stolpehull betydningsfullt? Selvsagt kan en slik funnforekomst være tilfeldig, og skårene kan ha havnet i stolpehullet som del av fyllmassen rundt stolpen. Argumentet mitt er likevel gyldig, for dette er noe vi ikke vet – og aldri heller vil få vite. Vi kan definere og klassifisere så mye vi bare vil, men vil likevel aldri oppnå sikker kunnskap om hvilke begrunnelser menneskene i forhistorien la for sine handlinger.

Carlie (2004:15) kritiserer Borna-Ahlqvists kriterier, og er spesielt kritisk til at keramikken må veie over 100 gram for å kunne regnes som husoffer. Jeg må si meg enig i det, da det ikke er noen innysende årsak til at keramikkskår automatisk blir husoffer dersom de veier over 100 gram. Sannsynligheten for at de veide keramikkskårene før de deponerte dem i forhistorien er vel heller liten. Borna-Ahlqvists kriterium bygger imidlertid på Lennart Carlie (1992:58), som påviste at større mengder keramikk – forekomster på over 100 gram - ofte opptrådte i husets takbærende konstruksjoner. Keramikkforekomster av denne størrelsen ble av Lennart Carlie tolket som husoffer primært fordi det dannet et mønster, og dermed nedsatt som et kriterium for videre forskning.

5.2.2.1 Mine kriterier for definisjon av husoffer

Det er vanskelig å skulle sette absolutte kriterier for mengde i slike sammenhenger. Hvor mye keramikk vi finner varierer fra boplass til boplass, og ikke minst over landegrensene. Gjenstandsmaterialet som avdekkes i forbindelser med utgravninger er gjerne mindre i Norge enn i Sør-Skandinavia, hvilket gjør dette spesifikke kriteriet vanskelig overførbart. Generelt vil det være vanskelig å oppfylle alle av Carlies og Borna-Ahlqvists kriterier for definisjoner av husoffer. De er nedsatt for å skille ut gjenstandsforekomster som utmerker seg spesielt i et stort materialgrunnlag, og er ikke myntet på et mindre materiale.

Gjenstandsmaterialet som foreligger fra Arctanderjordet er lite, og spesielt kriteriet om keramikks vekt vil ikke kunne overføres. Dette kriteriet mener jeg uansett ikke er godt nok begrunnet, da vi ikke kan utelukke at også mindre forekomster keramikk kan være husoffer. I denne sammenhengen er det viktigere å se på de betydninger som kan tillegges keramikk som materiale, fremfor mengden. Dette vil jeg komme tilbake til i kapittel 9.2.2.

Kriteriene jeg legger til grunn i fortolkningen av gjenstandsmaterialet på Arctanderjordet som husoffer, vil være som følger:

1. At gjenstanden(e) er funnet i en *sluttet kontekst*, herunder i et stolpehull, en grop, ildsted eller liknende som romlig og kronologisk kan knyttes til et hus.
2. At gjenstanden(e)s karakter *skiller seg ut* fra funnbildet på boplassen. Dette kan knytte seg til gjenstanden(e)s materiale, type og alder, men også til behandlingen av gjenstanden(e) (knusing, brenning e.l.) og gjenstanden(e)s symbolikk.

Disse kriteriene vil favne bredere enn Borna-Ahlkvists (2002) og Carlies (2004) kriterier, samtidig som det er mulig å ta høyde for deres fortolkninger. Mine kriterier vil kunne åpne for større grad av skjønn, og vil i mindre grad enn andre definisjoner være klassifiserende.

5.3 *Kildekritikk*

Jeg finner det sannsynlig at husoffer kan ha vært et mer utbredt fenomen enn det vi har kjennskap til i dag. Verken forskningsmessig eller forvaltningsmessig har det vært særlig fokus på rituelle nedleggelser i hus, hvilket har resultert i at det i liten grad har vært problematisert omkring gjenstandsfunn i huskonstruksjonen. Det er derfor store variasjoner i dokumentasjonen av denne type funn, i den forstand at de ikke har blitt klassifisert som verken depot, husoffer eller rituelle nedleggelser (Kristensen 2006:3-4, 16). I publikasjoner av større utgravninger er det ofte mangelfulle opplysninger om funnkontekst for gjenstander. Gjenstandsfunnene presenteres gjerne detaljrikt og brukes i argumentasjon omkring kronologi og bruksområder. Hvorvidt gjenstandene er funnet i strukturer – og ikke minst i hvilke strukturer - problematiseres imidlertid sjeldnere (se eksempelvis Bårdseth & Sandvik 2007; Glørstad 2003; Soltvedt *et al* 2007). Dette kan være et problem dersom man ønsker å sammenstille flere husofferkontekster. Det finnes selvsagt unntak, som Gidlöf *et al.* (2006: 97, 104, 113-114, 137) og Gjerpe (2008).

Majoriteten av alle utgravninger som gjennomføres i dag er forvaltningsutgravninger, og forvaltningsarkeologien er igjen bundet av bestemmelser i kulturminneloven. Det betyr at arkeologiske undersøkelser utføres i de områder der byggeprosjekter har blitt gitt dispensasjon for kulturminnelovens bestemmelser om automatisk fredede kulturminner (Kulturminneloven §3 og §8). Kildematerialet som er tilgjengelig for oss er således ikke helt representativt for den menneskelige aktiviteten i forhistorien, men er også avhengig av moderne byggeprosjekter og frigivningslovgivning.

Som tidligere diskutert (se kapittel 3.3.1), knytter det seg flere problemer til metodikken som benyttes ved avdekking av jordbruksboplasser, da flateavdekkingsmetoden setter visse begrensninger. Metoden prioriterer strukturer framfor gjenstandsmateriale, og eventuelle gjenstander som befinner seg i det øverste jordlaget vil tas ut av kontekst – og muligens ikke engang oppdages. Derfor er kriteriet om at gjenstandsfunnet må stamme fra en sluttet for å kunne defineres som husoffer avgjørende for en slik tolkning. Det utelukker likevel ikke at løsfunn og gjenstandsfunn i pløye- og matjordslaget *ikke* er husoffer. Disse kan være tatt ut av kontekst enten i tilknytning til flateavdekkingen, eller i forbindelse med forstyrrelser i form av senere aktivitet på stedet, slik som moderne jordbruk. Løsfunn, som for eksempel har dukket opp i forbindelse med moderne pløying, kan teoretisk sett ha vært deponert i et stolpehull eller i en grop.

Dessuten kan sporene etter forhistoriske hus være diffuse og vanskelig erkjennbare i undergrunnen. Ofte fremkommer mange av anleggsporene først etter gjentatte opprensinger og målrettet leting, noe som gjør det både vanskelig og tidkrevende å finne stolpehullene (Børshiem 2004:49; Rønne 2003:191-195). Rituelle nedleggelser i husstrukturer kan derfor være uoppdaget fordi strukturene i noen tilfeller ikke er undersøkt. Et nærliggende problem er at ikke alle jordmassene såldes ved snitting av strukturene. Det hender at det kun er jordmassene som fjernes i forbindelse med snittingen som såldes, mens den gjenstående delen av strukturen forblir udokumentert. En av grunnene til dette er ofte tidspress, da utgraver har budsjetter og tidsplaner å forholde seg til. Dersom et felt viser seg å være funnmessig rikere enn antatt, er det dessverre ikke alltid det lar seg gjøre å utvide gravingsarbeidet – både tids- og budsjettmessig. Da må det prioriteres, og det er ikke alltid det blir tid til å snitte og sålde alle strukturer.

Konsekvensen av alle disse faktorene til sammen er at mulig gjenstandsmateriale som kunne ha blitt tolket som husoffer ikke avdekkes. Det betyr videre at rituelle nedleggelser i hus med stor sannsynlighet har vært et mer utbredt fenomen enn det vi har kjennskap til i dag. Forutsetningene for å finne gjenstander som kan defineres som husoffer blir små når utgravningsmetodikken vi benytter oss av ikke prioriterer gjenstandsmaterialet. Faktisk blir det derfor slik at utgravningsmetodikken sannsynliggjør at gjenstandene vi finner i strukturene ikke har havnet der tilfeldig. Logisk følger dette definisjonene av rituelle nedleggelser generelt, som i stor grad defineres av å være gjenstandsforekomster som skiller seg ut fra det resterende arkeologiske materialet. I et nærmest funntomt miljø blir gjenstandene mer betydningsfulle. For å trekke en lang linje; vi kjenner omtrent 800 bronsegjenstander i norsk

kontekst (Melheim 2006a:33). De få bronsefunnene har ført til mange diskusjoner omkring hvorvidt Norge i det hele tatt har hatt en bronsealder (se kapittel 1.1), men har samtidig ført til tolkninger som vektlegger metallets viktighet sosialt og symbolsk sett (f.eks. Goldhahn & Østigård 2007; Johansen & Brochmann 2000). Siden vi har så få bronser, må vel de vi har ha vært særdeles betydningsfulle? Det kan godt være at vi som forskere tillegger slike resonnementer for stor vekt, men dette er nå engang et etablert argument innenfor forskningen. I forhold til marginale gjenstandsfunn i boplasskontekst kan dette være overførbart. Gjenstandfunn i stolpehull på en ellers nesten funntom bosetning vil skille seg ut, og det er naturlig at vi i forlengelse undrer oss over hva slike funn kan bety.

I de neste kapitlene vil jeg presentere materialet som danner grunnlag for analysen og tolkningen i kapittel 8 og 9. I kapittel 6 vil jeg gi en beskrivelse av det bildet Lista fremviser i bronsealderen, før jeg videre i kapittel 7 presenterer det arkeologiske materialet fra Arctanderjordet.

6 LISTA

6.1 Geografi og topografi

Lista ligger helt sørvest i Farsund kommune i Vest-Agder fylke. Halvøya henger sammen med fastlandet ved Listeid i nordøst, og avgrenses av Framvaren i øst. Siden Lista ligger uskjermet ut mot den åpne Nordsjøen, er dette et værhardt område som helt mangler en beskyttende skjærgård (Prøsch-Danielsen 1995:3). På tross av den uskjermede beliggenheten er vilkårene for jordbruk gode på Lista, og i dag er dette fremdeles et av de mest aktive jordbruksområdene i Agder (Egeland & Knudsen 2005:4).

Topografisk deles Lista i to: I nordøst finner vi et kupert fjellandskap med fjelltopper på opptil 300 meter. I sørvest ligger det flate Listalandet, som ble formet i forbindelse med morenedannelsen og issmeltingen for omkring 14.000 år siden. Listalandet omfatter den sørvest- og sørøstlige delen av Lista, fra Jølle i nordøst til Østre Hauge i sørøst. Det inkluderer hele området rundt Lista fyr, Lista flystasjon, Hasselneset, Vanse og Kviljo. I dag fremstår morenen som en rullesteinsrygg som kan følges fra Lista fyr til Hasselneset (Prøsch-Danielsen 1995:3, 6-7). Det er denne moreneryggen som har gitt Lista navnet sitt; Lista betyr rand eller kant.

Figur 3: Kart over Lista.

6.2 *Lista i bronsealderen*

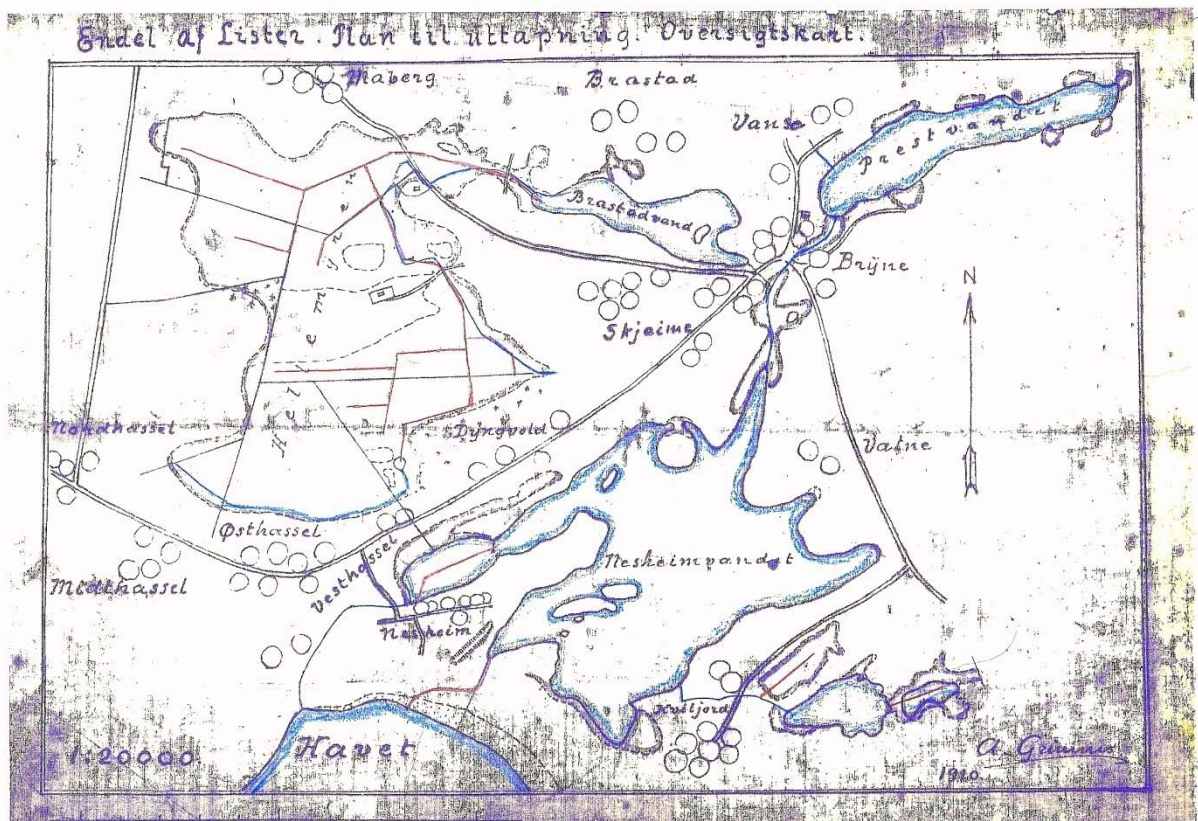
Den naturlige vegetasjonen på Lista består av løvskog, som i dag hovedsakelig er å finne på fjellet. Listalandet er preget av lite vegetasjon, med unntak av noen mindre områder med barskog. Bartrær vokser imidlertid ikke naturlig på Lista, og barskogen som i dag finnes på Lista er plantet i moderne tid.

Landskapet på Lista var enda mer åpent i bronsealderen enn det er i dag, og hovedsakelig dominert av gresseng og åkre. I SN I er gressenger og åkre permanent etablert på Lista (Høgestøl & Prøsch-Danielsen 2006:20-27), etter at skogen har blitt ryddet og avsvidd i en periode på omkring 2000 år. Hensikten med å rydde skogen har sannsynligvis vært å skaffe bedre beite til husdyrene (Prøsch-Danielsen 1995:25). De tidligste tegnene på avskogingen ser vi i lag fra TN og MN, samtidig som det er en økning av beiteplanten smalkjempe i pollendiagrammene (Myhre & Øye 2002:37; Høgestøl & Prøsch-Danielsen 2006:20-27). I tillegg er det funnet korn i pollensøyler tatt fra Brastadvannet og Kviljotjønn, som har blitt ¹⁴C-datert til TN (Høgestøl & Prøsch-Danielsen 2006:25). Dette er den tidligste forekomsten av korn i Norge. Selv om vi ikke kan snakke om en etablert jordbruksøkonomi på Lista før SN, betyr selv små mengder pollen av korn og beiteplanter at åkerbruk og husdyrhold må ha vært introdusert i nærområdet (Myhre & Øye 2002:18-19; Prøsch-Danielsen 1995:14). Disse faktorene er tegn på at en jordbruksøkonomi er i ferd med å etablere seg, og i SN I er det gode indikasjoner på at jordbruket er hovederhverv på Lista. Sammen med endringen i den materielle kulturen, taler dette for at bronsealderkulturen er godt etablert på Lista i SN.

Fra bronsealder finnes det et overveldende antall faste fornminner fra bronsealderen på Lista, og hele 90 % av alle bronsefunnene i Vest-Agder stammer fra Lista (Egeland & Knudsen 2005:17). Av til sammen 1100 steder med bergkunst i Norge, finner vi så mange som 100 av disse på Lista, og de aller fleste er bronsealderristninger (Mandt & Løvdøen 2005:244). Både faste fornminner og gjenstandsfunn finners hovedsakelig på Listalandet (se figur 8). Monumentale graver ligger enkeltvis eller i grupper fra det vestligste neset og østover langs kysten, mens den største konsentrasjonen av helleristningsfelt ligger lengst vest på Lista og mer spredt østover på Listalandet. Depotfunnene og løsfunnene ligger noe mer spredt, men er stort sett funnet i de samme områdene som gravene og helleristningene.

6.3 Arctanderjordets beliggenhet

Rent geografisk ligger Arctanderjordet på en høyde like i nærheten av Vanse sentrum, på gården Bryne like nordvest for Bryneheia. Vanse ligger omtrent midt mellom tre innsjøer, med Brastadvannet i nordvest, Prestvann i nordøst og Nesheimvannet i sør. I bronsealderen var havstanden på omtrent samme nivå som i dag, men innsjøene var flere og større (Prøsch-Danielsen 1995:24). I nyere tid har alle vannene blitt nedtappet for å frigjøre jordbruksland, og noen har i den forbindelse blitt fullstendig fjernet fra landskapet. Det gjelder både Nordhasselvannet, Duetjern, Slevdalsvannet og Kviljotjønn. Nordhasselvannet lå der Hellemyra ligger i dag, mens Kviljotjønn lå mellom Nesheimvannet og Hanagervannet (figur 4). Av kartet ser vi at Arctanderjordet har ligget strategisk plassert i forhold til vannveiene, spesielt siden Nesheimvannet har vært større enn det er i dag. Landstrekningen mellom Nesheimvannets sørligste ende og havet er ikke større enn at den kan ha blitt brukt som eid, der båter fint kan ha blitt trukket over.

Figur 4: Kart over Vanse med de tre vannene tegnet inn. Kartet ble tegnet av Grimnes i 1910, før Nesheimvannet ble nedtappet. Kopien av kartet har jeg fått tilsendt av Lisbeth Prøsch-Danielsen.

Figur 5: Arctanderjordet. Bildet er tatt fra sørøst, mot Varse sentrum. Den uregistrerte gravhaugen ligger lengst til venstre i bildet, mot gangveien.

Figur 6: Bukta der Nesheimvannet har stått til venstre, Arctanderjordet øverst til høyre i bildet. Bildet er tatt fra sørøst mot Varse sentrum.

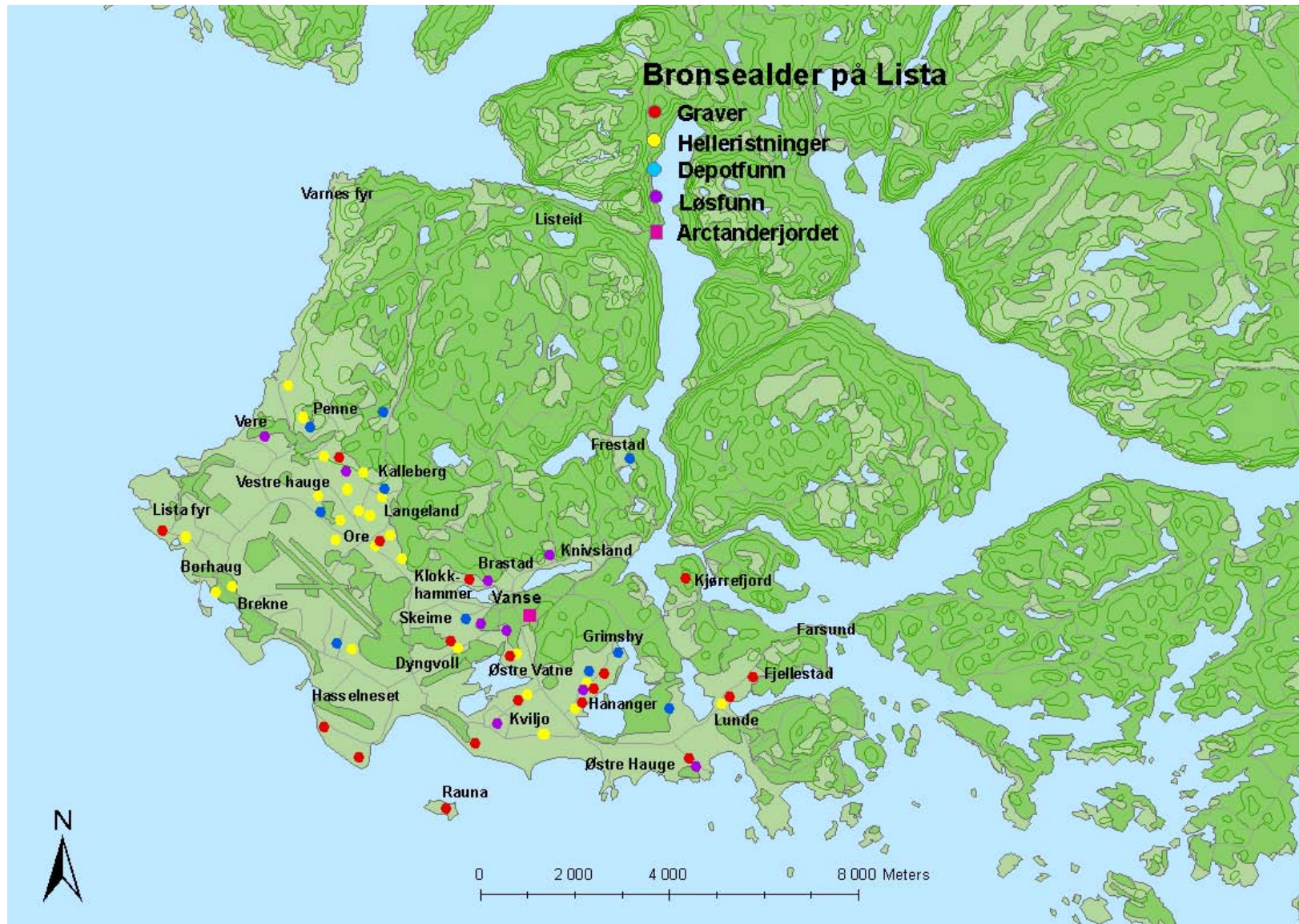

Figur 7: Gravhaug ved Arctanderjordet. Bildet er tatt fra øst mot Vanse sentrum.

6.3.1 Arctanderjordet i kulturlandskapet

I nær tilknytning til Vanse og Arctanderjordet finner vi flere graver, depoter og helleristninger fra BA (se figur 8). Like nordøst for Arctanderjordet ligger en stor gravhaug fra jernalder, og på selve jordet ligger en mindre rundhaug som Appel (1997) mener ikke tidligere er registrert (se figur 5). Like i nærheten, ved Vanse kirke, ligger Lundehaugen, som ble definert som en bygdeborg fra FVT av Sigurd Grieg (1938:135-136). Vi kan ikke være helt sikre på funksjon og alder for Lundehaugen, da den aldri har blitt utgravd. Det er likevel ikke umulig å tenke seg at bruken av Lundehaugen kan trekkes tilbake til BA, eller i hvert fall YBA, med tanke på kulturlandskapet i området rundt Vanse (figur 8).

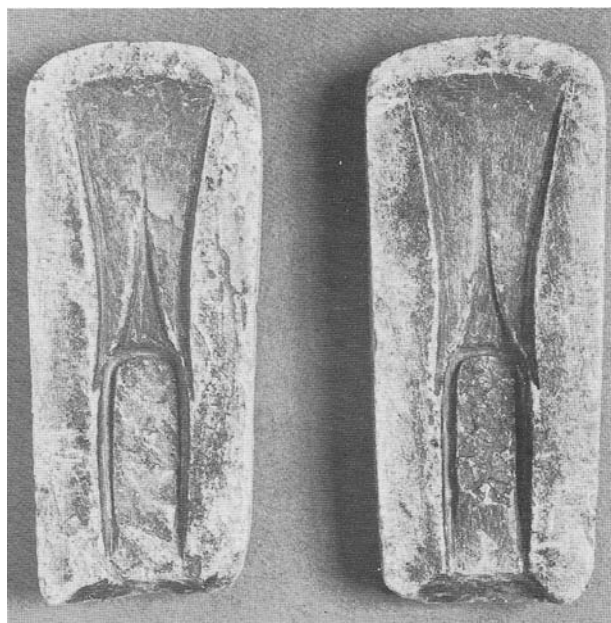
Generelt er ikke strekningene på Lista store, og de fleste lokalitetene med helleristninger, graver eller gjenstandsfunn fra BA kan nås til fots fra Arctanderjordet på forholdsvis kort tid. Alle gravfunn, ristningslokaliteter og depoter kan derfor ha vært kjent, brukt eller etablert av menneskene som bodde her i BA. Bronsealdermaterialet fra Lista er for stort til at jeg kan gå i detalj her, men jeg vil trekke fram noen av de mer sentrale funnene i forhold til bosetningen på Arctanderjordet. Tabeller og kart over alle graver, helleristningsfelt, depotfunn og gjenstandsfunn finnes som vedlegg 1-6, og jeg vil videre henvise til disse.

Figur 8: Fordeling av graver, helleristninger og gjenstandsfunn fra bronsealder på Lista.

6.3.1.1 Depotfunnet på Voile

Av betydningsfulle bronsealderkontekster i umiddelbar nærhet til Arctanderjordet har vi depotfunnet fra Voile, som ligger 200 meter sørøst for Arctanderjordet (vedlegg 1 og 4). I forbindelse med senking av Prestvann ble det i 1914 gravd en kanal mellom Prestvann og Nesheimvannet. I myra mellom de to vannene ble det funnet to flintdolker (en Lomborgs type IIIB fra SN I og en type VIA fra EBA I), en skafthulløks (SN/EBA), et skår fra et kleberkar (mulig YBA eller FRJA) og begge halvdelene til en støpeform av kleber. Støpeformen rommer negativet til en avsatsoks, som daterer støpeformen til

Figur 9: Støpeformen fra Voile (Johansen 1986:74).

EBA II. Den ene halvdel har også fungert som støpeform for en syl eller liknende (Gjessing 1927:39; Johansen 1986:72-76). På bakgrunn av dateringene av gjenstandene og at gjenstandene ble funnet i ulike stratigrafiske lag (Johansen 1986:76), er det sannsynlig at disse representerer flere forskjellige nedleggelser. Det betyr at det har vært kontinuitet i deponeringer gjennom flere generasjoner på samme sted, og Voile-funnet kan således representere en offertradisjon som har pågått over tid. Dette vitner således om at vi har å gjøre med en sentral rituell lokalitet med kontinuitet fra SN til EBA II, og videre inn i YBA/ FRJA.

6.3.1.2 Sentrale gravfunn

Til sammen er det 20 graver på Lista som med rimelig sikkerhet kan dateres til SN og BA (vedlegg 2 og 5). Av gravfunn i nærheten av Vanse, finner vi blant andre graven på Klokkhammer, som kan ha blitt oppført allerede i SN. Graven kjenner vi på grunnlag av funn av en spiralarmring av gull, som i følge Lene Melheim (in prep.) skal dateres til SN II – EBA I på bakgrunn av Vankildes typologi (1996:200). En annen interessant grav med ¹⁴C-datering til SN ble utgravd på Fjellstad i forbindelse med Farsund-prosjektet i 1992 (Ballin & Jensen 1995). I denne graven ble det også funnet en syl eller nål av tinn, som Melheim (in prep.) mener må være fra SN.

Mange av gravminnene fra BA på Lista ble betydelig ødelagt under andre verdenskrig. Det gjelder gravfeltet på Lunde, der det har ligget en gravhaug med datering til YBA, og Sverreshaug som i dag er Listas største gravminne (figur 10). På gravfeltet på Hasselneset har to av de mest monumentale haugene med sikre dateringer til bronsealder; Engelshaug og Litledøset, men disse ble dessverre betydelig ødelagte under krigen (Stylegar 2007:56-57).

Figur 10: Sverreshaug på Østre Hauge. Gravhaugen ble noe ødelagt under andre verdenskrig, men er i dag den største gjenværende gravhaugen på Lista.

6.3.1.3 Viktige helleristningslokaliteter

På de fleste ristningsfeltene på Lista er skålgroper det eneste motivet, men skipsristninger finnes på minst syv lokaliteter (vedlegg 3 og 6). På Penne og Råstad er det også risset inn fotsåler. Penne er det største ristningsfeltet på Lista med minst 22 skip, to par fotsåler og bortimot 70 skålgroper som er hugget inn i flere atskilte grupper. Av betydningsfulle ristningsfelt i nærheten av Vanse, finner vi Kviljosteinen som ligger om lag tre km fra Arctanderjordet. Ristningene på Hananger ligger heller ikke lengre unna enn omtrent tre km i luftlinje. Helleristningene på Penne, Lunde, Kalleberg og Kviljo tilhører samme type og dateres til YBA (Mandt & Lørdøen 2005:245-247), mens vi på Hananger finner vi en tidlig type skipsristninger kan dateres fra SN/ EBA (Mandt 1991:280; Prescott & Walderhaug 1995:264;). I kapittel 10 vil disse lokalitetene trekkes inn i tolkningen av Arctanderjordets betydning i bronsealderen på Lista. Først vil jeg imidlertid i kapittel 7 presentere materialet fra Arctanderjordet.

7 PRESENTASJON AV MATERIALET

I dette kapittelet presenteres det arkeologiske materialet som foreligger fra utgravningen på Arctanderjordet i 1999. Materialet omfatter beskrivelser, fotografier og plantegning av diverse strukturer, samt flere gjenstandsfunn. Jeg har ved to anledninger gjennomgått gjenstandsmaterialet fra utgravningen (27. august 2008 og 10. februar 2009).

7.1 Bakgrunn for den arkeologiske undersøkelsen

Endring av reguleringsplan for Vanse og Brynåsen ble vedtatt 23. mars 1993, og lagt ut til offentlig ettersyn 24. januar 1997. I forbindelse med vedtaket ble området befart av KHM allerede i 1993, men Fylkeskonservatoren uttalte seg da kun med hensyn til nyere tids kulturminner. Ved ny gjennomgang av reguleringsplanen, mente VAF at det var påkrevet med maskinell sjaktning i dette området (Appel 1997), og det ble derfor foretatt ny befaringsregi av VAF 27. mars 1997. Etter befaringsregi ble det vedtatt at området skulle registreres på nytt med maskin. Registreringen ble utført av Liv Appel for VAF 7. og 8. april 1997. Det ble da gravd fire søkegrøfter, hvorav tre av sjaktene avdekket diverse anleggsspor, hovedsakelig i form av stolpehull (Appel 1997). På daværende tidspunkt ble strukturene tolket som bosetningsspor fra JA. En makroprøve (hasselnøtt) fra anlegg 28 ble sendt til datering i ettertid, og resultatet viste SN II/ EBA I. Selve utgravningen ble gjennomført i regi av KHM i tidsrommet 21.-29. oktober 1999. Det ble brukt 13 dagsverk fordelt på to personer; Jostein Bergstøl og Ole Grimsrud.

7.2 Strukturer og dateringer

Under utgraving ble det til sammen registrert 54 strukturer. Markert med gult på figur 13 er åtte strukturer som til slutt ble avskrevet, men det foreligger ingen opplysninger i rapporten om hvorfor de ble avskrevet. 31 strukturer ble vurdert som stolpehull, og tre andre som mulige stolpehull. I tillegg ble tre strukturer definert som groper eller nedgravinger, to som mulige ildsteder. Ti strukturer var uklare; disse har jeg kalt diffuse strukturer (figur 12/ vedlegg 7). Stolpehullene ble under utgravningen tolket som tilhørende to treskipede langhus (Grimsrud 1999:3).

Det ble tatt kullprøver fra tre stolpehull under utgravningen, som senere ble datert. Prøvene ble tatt fra S32, S27 og S14, og fikk dateringer til henholdsvis SN I/SN II, SN II/EBA I og YBA V/YBA VI. Dokumentasjonen av prøvene som ble tatt i forbindelse med utgravningen fremstår som noe forvirrende. I funnkatalogen er det oppført at det foruten kullprøvene

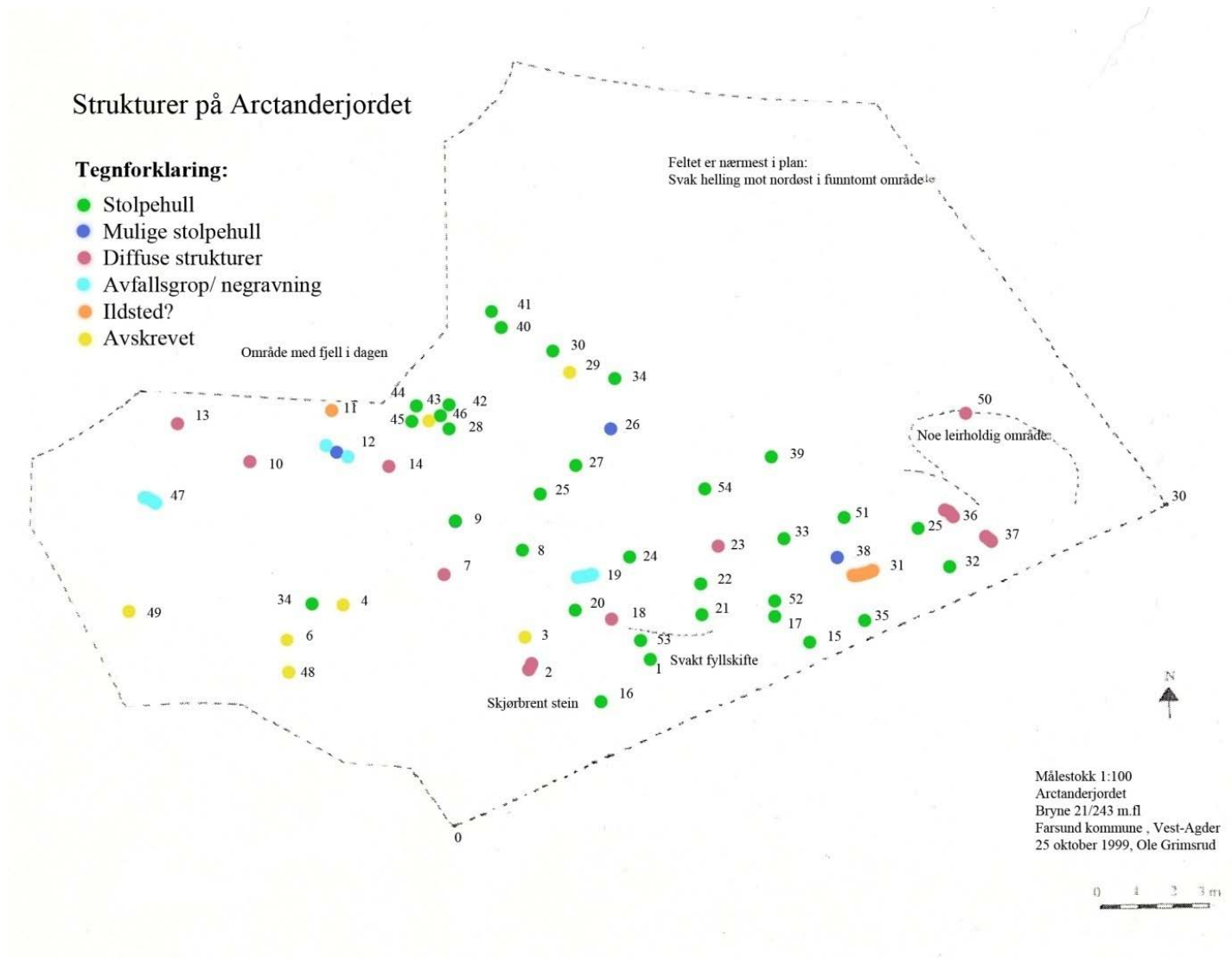
foreligger en makroprøve fra S28 som skal ha blitt sendt til datering. Det er imidlertid ingen videre opplysninger i rapporten som knytter denne prøven til utgravningen, og jeg har heller ikke klart å spore opp denne makroprøven i forbindelse med gjennomgangen av gjenstandsmaterialet. Som nevnt ble det av VAF tatt ut en makroprøve fra deres anlegg 28, hvilket også er påpekt i Grimsruds rapport (Grimsrud 1999:2). Anlegg 28 ble imidlertid ikke gjenfunnet i forbindelse med utgravningen, i følge utgraver på grunn av uoverensstemmelser mellom VAFs innmåling og nummerering. Jeg finner det sannsynlig at KHM's S28 tilsvarer VAFs anlegg 28. Dermed er det fremdeles umulig å knytte denne dateringen til en spesifikk struktur. Dateringen viser likevel et samsvar med resultatet av prøvene som ble tatt av KHM, og underbygger således tidskonteksten.

Tabell 2: Dateringer fra Arctanderjordet.

Kontekst	Struktur	Prøve	Ukalibrert datering	Kalibrert datering	Periode
Hus A	S32	Kull	3605 [±] /– 70	2030 – 1830 f. Kr.	SN I/ SN II
Hus A	S27	Kull	3460 [±] /– 70	1880 – 1680 f. Kr.	SN II/ EBA I
Hus B	S14	Kull	2505 [±] /– 65	790 – 425 f. Kr.	YBAV/ YBA VI
VAF?	Anlegg 28	Makro	3495 [±] /– 60	1885-1700 f. Kr.	SN II/ EBA I

Figur 11: Arctanderjordet under utgravningen. Bildet er tatt fra sørøst, mot Vanse sentrum. Feltet ligger like ved bilveien. Foto: Ole Grimsrud. Copyright: KHM.

Figur 12: Strukturer på Arctanderjordet. De forskjellige strukturtypene er markert med ulik farge.

7.3 Gjenstandsfunn

Presentasjonen av gjenstandsfunnene fra Arctanderjordet baserer seg på Grimsruds (1999) rapport, KHM's funnkatalog, samt egne observasjoner. På Arctanderjordet ble det gjort funn av keramikk, flint og brente bein i til sammen 14 av 46 strukturer (vedlegg 7). Gjenstandene fordeler seg på åtte stolpehull, ett mulig ildsted, en avfallsgrop og fire strukturer med usikker funksjon.

I noen strukturer er flere gjenstander funnet sammen. I stolpehullet S27 er det funnet to keramikkskår, ett flintavslag og en liten samling brente bein. I både S10 og S11 er det funnet to keramikkskår i. I S12 er det funnet et fragment av en flintflekke og et flintavslag, mens det i S15 er det funnet til sammen syv keramikkskår (figur 13). I henhold til rapporten ble alle jordmassene fra strukturene såldet. På grunn av tidsmangel ble en del av jordmassene tatt med tilbake til KHM og såldet der (Grimsrud 1999:2).

7.3.1 Keramikk

Det ble til sammen funnet 18 keramikkskår fordelt på åtte strukturer, samt ett løsfunn. I tillegg fremgår det av rapporten at det ble funnet fire mindre keramikkskår uten kontekst i pløyelaget (Grimsrud 1999:2). Disse er verken oppført på funnlista eller finnes i gjenstandsmaterialet, så jeg antar at de ble kassert i forbindelse med avdekkingen. Med de fire keramikkskårene medregnet vil det si at det ble funnet til sammen 23 keramikkskår i forbindelse med utgravningen. Av de 18 keramikkskårene som ble funnet i strukturer er det tre randskår, fire bukskår, tre skår fra halspartiet og et bunnskår.

Figur 13 og 14: Keramikk. Figur 13 viser syv keramikkskår som ble funnet i samme stolpehull (S15). Figur 14 viser et sort bukskår med matskorpe og sandfarget randskår, funnet i mulig ildsted (S11).

På boplasser fra bronsealder er det vanlig å finne små mengder grov keramikk av generelt dårlig kvalitet. Kjernen på skårene smuldrer lett opp, fordi keramikken sjelden er helt gjennomtrengt. Dette skyldes sannsynligvis at keramikken har blitt brent på åpne bål (Rasmussen 1993:71, 140). All keramikken fra Arctanderjordet er fragmentert. Den er grov og magret, sannsynligvis med knust granitt eller kvartsitt som er vanlig for bronsealderkeramikk. Tykkelsen på skårene varierer noe. De fleste er mellom 0,5 - 0,8 cm tykke, mens to skår er 0,2 – 0,3 cm tykke. De kraftigste skårene er 1,3 og 1,9 cm tykke (se vedlegg 7). Fargen på keramikken er enten svart, gul eller grålig. Overflaten består av et tynt, glattet lag, og magringskornene fra leirmassen danner små toppe i overflaten. Dette er vanlig for denne typen keramikk, da magringskornene presses ut under brenning (Rasmussen 1993:71-72). Det er ingen dekor på keramikkskårene, hvilket gjør det vanskelig å typologisk bestemme keramikken. Keramikken på Arctanderjordet likner imidlertid det Rasmussen (1993) betegner som typisk bronsealderkeramikk. På et av skårene i S11 er det matskorpe (figur 14), som det kunne vært mulig å datere.

7.3.2 Flint

På Arctanderjordet ble det gjort flere flintfunn. Når vi finner fragmenter av flint eller påbegynte redskaper i arkeologisk kontekst, er det interessant å se hvorvidt flinten har blitt bearbeidet. Har den det, kan vi være sikre på at den har blitt brakt dit av mennesker i forhistorien. Det forteller oss også at flintfragmentene har vært del av en redskapsproduksjon.

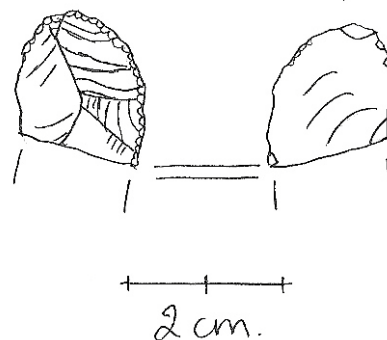
Jeg har gjennomgått flintmaterialet for å se hvorvidt flinten er bearbeidet, og har i den forbindelse sett etter: a) en slagbule (*bulb of percussion*), som tilsier at flinten har vært slått med en hard knakkestein (Whittaker 1994:14), b) *erailleur scars* (sekundært avslag ved slagbulen), c) *ripples* eller *rings of percussion* (ringer langs avslaget), og d) *fissures* (ofte kalt ”katteklor” på norsk). I tillegg til disse kjennetegnene har jeg undersøkt hvorvidt flinten har blitt *retusjert*. Ved retusjering slås flinten sekundært for å endre formen på avslaget. Betegnelsen retusjering kan brukes om all sekundær omforming, men henviser som regel til småavslag som har blitt fjernet fra kantene og sidene av avslaget. Hensikten med slik retusjering er å gjøre flintredskapene skarpere. Retusjering kan være enten ensidig eller tosidig (Whittaker 1994:19), og en kantretusj vil alltid være synlig på motsatt side av der flinten har vært slått.

Basert på disse kriteriene har jeg kunnet fastslå at det til sammen ble funnet tre flintavslag og tre flintfragmenter. I tillegg ble det funnet et *distal*-fragment av en flekke (figur 15). Flekken,

et av flintavslagene og to av flintfragmentene fordelte seg på tre strukturer. To av avslagene og et fragment av flint ble funnet i forbindelse med fjerningen av matjorda, og er således oppført uten kontekst. I tillegg til flintfunnene ble det i matjordlaget også funnet et avslag av sandstein.

7.3.2.1 Flekken fra S12

En flekke er betegnelsen på et flintavslag som er dobbelt så langt som det er bredt. Flekken har konveks kantretusj og ensidig overflateretusjering på *dorsal*-siden (også kalt *exteriorsurface*, jmf. figur). Flateretusjering er en viktig teknikk SN og i hvert fall fram til EBA II, men fortsetter til en viss grad inn i YBA IV (Lomborg 1959; Rasmussen 1993:81). Grimsrud (1999) har oppgitt i rapporten at flekken fra Arctanderjordet er et *proximal*-fragment, men etter det jeg kan bedømme er det et *distal*-fragment.

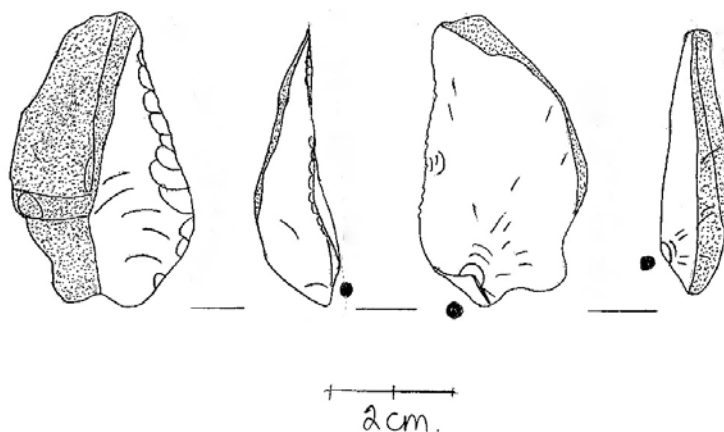

Figur 15: Flekken fra S12. Tegnet i skala 1:1.

Flekken ble funnet sammen med et flintfragment i en struktur som under utgraving ble tolket som mulig avfallsgrop eller stolpehull. Flekken er oppført i KHM's funnkatalog og finnes i gjenstandsmaterialet, men flintfragmentet er kun nevnt i rapportens struktur- og funnliste. Jeg har følgelig ikke kunnet avgjøre hvorvidt dette manglende flintfragmentet er slått, men antar at betegnelsen som flintfragment fra rapporten er dekkende.

7.3.2.2 Bearbeidet flint

Tre andre flintfunn er også uten tvil bearbeidet. To av disse er løsfunn og vil derfor ikke vektlegges her. Fra S42 er det funnet et avslag med ensidig partiell overflateretusj på *dorsal*-siden. Avslaget har også rett kantretusj (figur 18). En tydelig slagbule kan sees fra flere vinkler, og det samme kan et lite

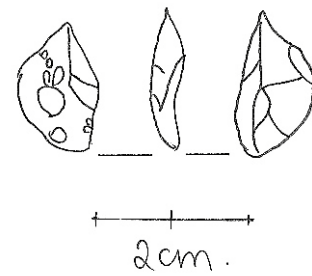

Figur 16: Flintavslaget fra S42. Tegnet i skala 1:1.

erailleur scar. I tillegg har avslaget distinkte *rings of percussion* og *fissures*, noe som levner liten tvil om at flinten har vært slått.

7.3.2.3 Brent flint

Flintfragmentet fra S27 (figur 18) ble funnet sammen med to keramikkskår og 1,2 gram brente bein. Flinten er etter alt å dømme brent. Den har fått en hvit farge og er mer skjør enn vanlig, noe som kjennetegner varmebehandlet flint. Det er også synlige *potlids*; små, runde avskalninger som spretter av overflaten og etterlater irregulære fordypninger i flinten når den utsettes for sterk varme. *Potlids* kan ofte se ut som avslag (Whittaker 1994:72-73). Flintfragmentet er krakelert, hvilket kommer av at det har blitt utsatt for ekstrem varme eller kulde (Whittaker 1994:70). Dette er jamførbart med at flinten er brent. Jeg er imidlertid ikke sikker på om flinten er slått. Det er to avskalninger i kanten på fragmentet som *kan* være retusjering, men det kan også være *potlids*.

Figur 17: Brent flint, funnet i samme stolpehull som en ansamling brente bein. Tegnet i skala 1:1.

7.3.3 Brente bein

På Arctanderjordet ble det funnet brente bein i tre stolpehull. I to av stolpehullene, S27 og S9, ble det funnet noe større ansamlinger av brente bein, mens det i S30 ble funnet kun én splint. Denne beinsplinten har jeg ikke gjenfunnet ved gjennomgangen av materialet. Jeg fant heller ikke de brente beina som skulle stamme fra S7, som er definert som en uklar struktur. Det er mulig at de har havnet sammen med de andre beina fra S27 og S9, eller eventuelt ikke er magasinert. Den største forekomsten av brente bein finnes i S9, der beina veier tilsammen 9,26 gram (figur 19). Beina i S27 veier til sammen 1,2 gram.

Figur 18: Brente bein fra S9.

7.3.3.1 Brenningsgrad

Bein er bygd opp av både mineralske og organiske bestanddeler, der den mineralske delen er omtrent dobbelt så stor som den organiske (Stirland 2003:6). Når bein utsettes for varme over en lang periode, ødelegges den organiske delen av beinet. Brenningsgraden er avhengig av temperatur, varighet og oksygentilførsel (Holck 2008:34). Disse faktorene påvirker fargen på

beina, men også hvor mye blir igjen av beina etter brenning (Stirland 2003:45). Bein som er brent på en høy temperatur (900-1300°C) er helt hvite i fargen og krakelerte, mens bein brent på en lavere temperatur (400-800°C) er sotede eller blå i fargen, og mindre krakelerte (Holck 2008: 90-103; Stirland 2003:45).

Jeg har fått hjelp av arkeosteolog Helene Russ med beskrivelsen og vurderingen av de brente beina. Beina som ble funnet på Arctanderjordet har en gråblå til hvit farge, hvilket betyr at de må ha blitt brent på over 800°C (Helene Russ, pers. med. 10.02.09). Dette tilsvarer en moderat brenningsgrad, som er den vanligste brenningsgraden for kremerte bein i arkeologiske kontekster i Norge (for gjennomgang, se Holck 2008:8).

7.3.3.1 Artsbestemmelse av brente bein

Dyrebein og menneskebein er i utgangspunktet veldig forskjellige fra hverandre, og anatomiske forskjeller mellom mennesker og dyr er lett å identifisere i et ubrent beinmateriale. I mange tilfeller kan det imidlertid være vanskelig å artsbestemme brente bein. Kremert beinmateriale er ofte fragmentert, og det er ikke alltid man finner diagnostiske bein (Holck 2008:121; Stirland 2003:14, 42). Beina som ble funnet på Arctanderjordet er svært fragmenterte. Det største beinfragmentet som ble funnet er 1,4 x 1,2 centimeter stort, og veier 0,98 gram. De minste beinfragmentene er kun et par millimeter store. Ingen av beinfragmentene som ble funnet på Arctanderjordet er diagnostiske med tanke på artsbestemmelse (Helene Russ, pers. med. 10.02.09).

Bein består av et glatt utvendig lag og en spongiøs eller svampaktig indre struktur (Dincauze 2000:421-422). Dyrebein skiller seg fra menneskebein ved at dyrebeina består av mer massivt vev. Mer finmasket spongiestruktur gir dyrebein en tynne og mer massiv fremtoning enn menneskebein, som er mer porøse (Holck 2008:121). Beina fra Arctanderjordet er fine og tynne, med smale spongier. Det utelukker at beina stammer fra store dyr som kveg, fordi disse har mye kraftigere beinstruktur. Strukturen på de brente beina fra Arctanderjordet tilsier at de kan være menneskebein (Helene Russ, pers. med. 10.02.09). Jeg kommer derfor videre i denne oppgaven til å behandle beinmaterialet som kremerte menneskebein.

7.3.4 Vestlandsøks

I et av stolpehullene ble det avdekket en vestlandsøks av leirskifer (figur 20). Øksa har en skarp og tverr egg, med en liten skade på hjørnet av eggen og på begge sider av nakken. Den er 12,1 cm lang og 6,1 cm bred. Typologisk likner øksa Brøggers type C (Brøgger 1907:figur

34-35) og Gjessings gruppe B (Gjessing 1920:45 og figur 98). Til å være vestlandsøks er øksa på Arctanderjordet noe større enn normalen, da det kun er et mindretall av vestlandsøksene som er lenger enn 11 cm (Brøgger 1907:40-41).

Vestlandsøkser er funnet i kontekster med dateringer innenfor et langt tidsrom - fra TN til SN I (Bruen-Olsen 1981), men det er uvanlig å finne vestlandsøkser i SN-kontekster. De fleste forekomstene av vestlandsøkser faller innenfor tidsrommet 4600-4100 BP (cal. ca. 3400-2600 f. Kr.), som tilsvarer MNA og første halvdel av MNB (Gjerland 1984:28; Nærøy 1987:106). Dateringen fra S32 viste en bruksfase for stolpen til 2030-1830 f. Kr. (SN I/ SN II), mens vestlandsøkser oftest opptrer i perioden 3400-2600 f. Kr. og da primært i MNA (Gjerland 1984:28; Nærøy 1987:106). Det betyr at øksa faktisk kan være minst 600 år eldre enn konteksten den ble funnet i, hvilket vil bli vektlagt i tolkningen av gjenstandsmaterialet i kapittel 9.2. I kapittel 8 og 9 vil jeg gjøre en analyse av det arkeologiske materialet som er presentert her. I Kapittel 8 vil strukturene og Grimsruds (1999) tolkning av disse som tilhørende to treskipede hus vurderes, mens gjenstandsmaterialet vil fortolkes i kapittel 9 ut fra de kriterier som ble satt for identifisering av husoffer i kapittel 5.2.2.1.

Figur 19: Vestlandsøkse som ble funnet i stolpehullet S32 på Arctanderjordet.

8 HVOR MANGE HUS?

8.1 *Analyse og tolkning av strukturene på Arctanderjordet*

I dette kapittelet presenteres fremgangsmåte og resultater for analysen av det arkeologiske materiale som foreligger fra Arctanderjordet. Utgangspunktet for analysen er opplysninger om feltet, strukturenes karakter. Fordelingen av gjenstandsmaterialet vurderes i kapittel 9. Alle opplysninger er hentet fra rapporten fra utgravingen i 1999 (Grimsrud 1999), samt rapporten fra registreringen i 1997 (Appel 1997). Formålet med analysen er på den ene siden å vurdere Grimsruds (1999) tolkning av strukturene som tilhørende to treskipede hus, og på den andre siden forstå hvordan gjenstandsmaterialet er fordelt (kapittel 9). Før jeg går inn på selve analysen vil jeg diskutere innfallsvinkler til fortolkning av husstrukturer, og redegjøre for de vanligste metodene som brukes for å identifisere forhistoriske hus.

8.1.1 *Hvilke strukturer hører sammen? Metodikk i fortolkningen av hus*

Når man skal identifisere forhistoriske hus må mye av fortolkningen foregå i felt, fordi fortolkning av husstrukturer hovedsakelig baserer seg på visuelt observerbare forhold. Konteksten strukturene inngår i vil være en avgjørende (Björhem & Staaf 2006:53; Løken *et al.* 1996:47; Rønne 2003:195), og den vanligste måten å avgjøre hvilke strukturer som hører sammen på er å sammenlikne plantegningen med strukturene mens man er i felt (Rønne 2003:191). Førstehåndskunnskapen man har tilgang til i felt forsvinner dersom man kun skal ta utgangspunkt i tegninger og beskrivelser, fordi man mister muligheten til å gjøre en direkte tolkning av anleggene. Dersom feltet ikke er spesielt komplisert, med overlappende huskonstruksjoner eller mange moderne forstyrrelser, vil det med grundige beskrivelser og nøyaktige opplysninger likevel være mulig å kunne gjøre en plausibel fortolkning av strukturenes innbyrdes forhold i ettertid. For at det skal være mulig å gjøre en selvstendig fortolkning av feltet i ettertid, er det derfor viktig at dokumentasjonen gjøres så nøyaktig og utførlig som mulig. Den vanligste dokumentasjonsmetoden er å tegne og beskrive strukturenes lagsammensetning, form, farge, dybde, størrelse etc.

Ved flateavdekking finner vi ulike typer strukturer, som generelt sett kan defineres som nedgravninger av ulik karakter. De vanligste strukturene er stolpehull, veggrøfter, ildsteder, kokegroper og andre typer groper. I mange tilfeller er stolpehullene etter de takbærende stolpene de eneste sikre sporene vi finner etter langhus, da disse ofte er bedre bevart enn veggstolpehull. Størrelsen på stolpehullene trenger ikke gjenspeile størrelsen på stolpen som sto i hullet, men det er en generell tendens til at stolpehullene etter de takbærende stolpene er

større enn veggstolpehullene (Rønne 2003:199). De takbærende stolpene er gjerne kraftigere og større på grunn av den bærende funksjonen, mens veggstolpehullene er mindre og grunnere og bevares derfor sjeldnere (Berge 2007; Holth 1997:22; Mikkelsen 1996:41, 44; Nielsen & Nielsen 1986:39). Det er imidlertid ikke uvanlig å finne spor etter veggstolper, men vi er ikke avhengig av å avdekke disse for å identifisere en huskonstruksjon.

Dersom feltet er komplisert med spor etter flere generasjoner hus, kan det være spesielt vanskelig å avgjøre hvilke strukturer som hører sammen. På mange lokaliteter overlapper strukturene fra ulike huskonstruksjoner hverandre, hvilket gjør fortolkningen spesielt vanskelig. Det hender at man er nødt til å lete aktivt etter stolpehullene, ved å gå over feltet flere ganger. For å avgjøre hvilke strukturer som hører sammen må det tas det hensyn til grunnleggende stratigrafiske prinsipper, i tillegg til jordmassenes konsistens, innhold og fasthet (Björhem & Staaf 2006:54; Nielsen & Nielsen 1985:102, 107, 1986:40; Rønne 2003:192; Soltvedt *et al.* 2007:31). Dette er imidlertid ikke så enkelt som det høres ut; det kan for eksempel være vanskelig å enes om fargebeskrivelser - er anlegget brunrødt, rødbrunt eller brunt? Subjektive oppfattelser av farge kan gi ulike beskrivelser, samtidig som både lys og nedbør vil påvirke strukturenes utseende (Björhem & Staaf 2006:54; Rønne 2003:191). I tillegg kan moderne forstyrrelser – for eksempel plogbruk - virke visuelt forstyrrende i fortolkningen av strukturer. Det er heller ikke sjelden at enkelte strukturer kan være nesten helt ødelagt av plogbruk (Rønne 2003:192).

8.2 *Utgangspunkt for analysen*

Siden jeg ikke selv har sett feltet er det vanskelig å gjøre en helt selvstendig fortolkning av strukturene på Arctanderjordet. Fra utgravningen foreligger dessverre ingen enkelttegninger av hver struktur, så jeg må hovedsakelig basere meg på plantegningen og de skriftlige beskrivelsene av strukturene. Jeg har ikke kjennskap til de faktiske forholdene på feltet utover det som er mulig å lese ut fra rapporten. Derfor må jeg stole på at de beskrivelser og tolkninger av strukturenes karakter og innbyrdes forhold som ble gjort i felt er holdbare. Når det er sagt, knytter det seg flere kritikkverdige vurderinger og usikkerhetsmomenter til tolkningen av strukturene på Arctanderjordet som tilhørende to treskipede langhus.

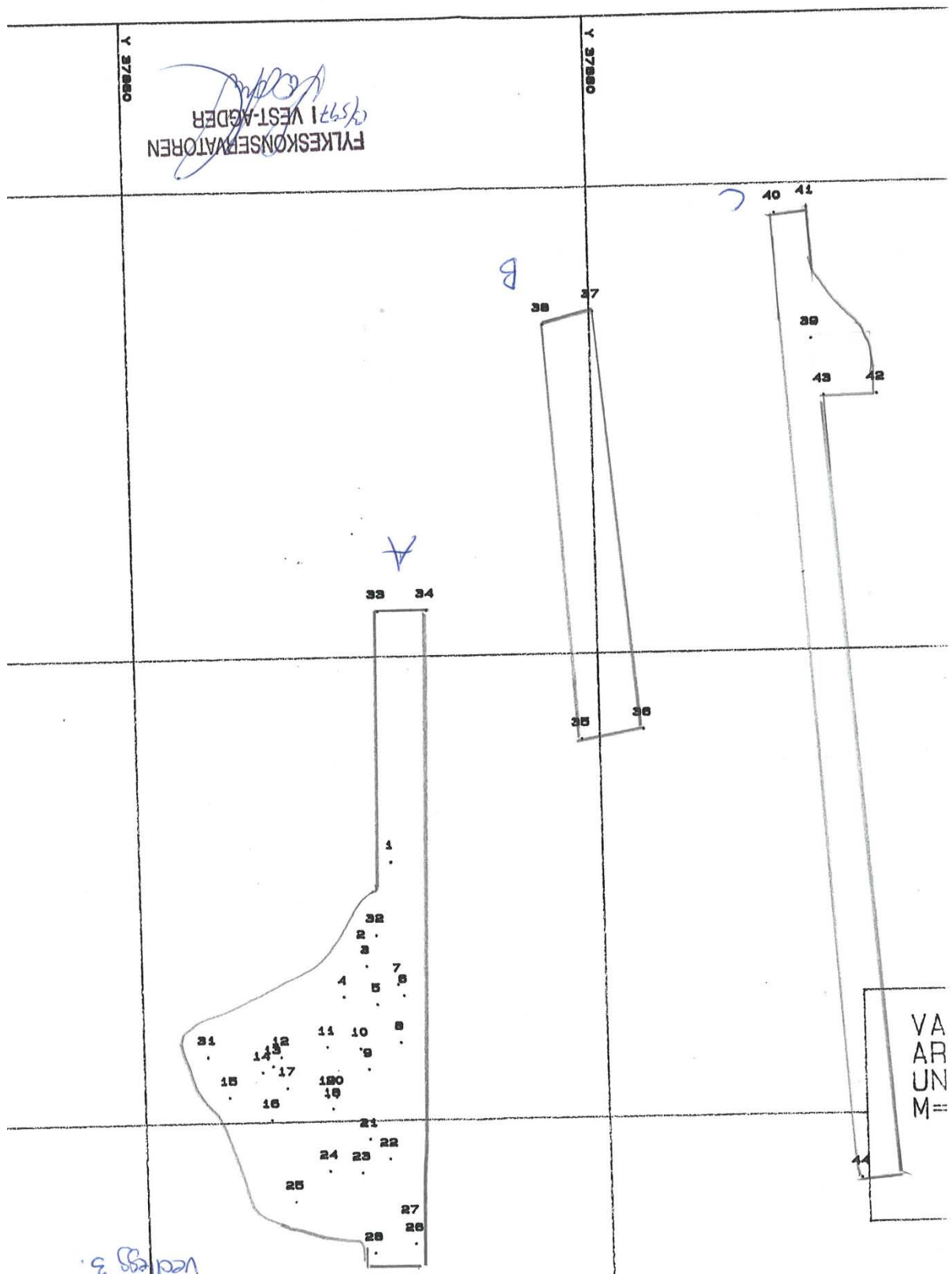
Ved registreringen på Arctanderjordet i 1997 ble det antatt at de avdekkede stolpehullene stammet fra ett eller flere jernalderhus, blant annet fordi stolpehullene fremsto som tydelige i undergrunnen. Det ble antatt at strukturene på 20-30 cm var veggstolpehull, mens de større strukturene på 80 cm i diameter kunne være takstolpehull eller ildsteder (Appel 1997:2).

Imidlertid påpeker Appell (1997) at det flateavdekkede område var såpass begrenset at det var umulig å få system i strukturene uten å få snittet dem. Da feltet på Arctanderjordet ble utgravd, ble strukturene på feltet tolket som tilhørende to treskipede langhus. Disse ble igjen antatt å være fra JA, eventuelt fra YBA (Grimsrud 1999:4), på tross av at det da var kjent at VAFs kullprøve hadde fått en datering til SN II/ EBA I.

I forbindelse med sin hovedfagsoppgave tolket Silje Hauge (2007:72-74) strukturene på Arctanderjordet som to toskipede og ett treskipet langhus. Bakgrunnen for tolkningen var den etablerte hustypologien (se kapittel 3.2) sammen med dateringene som forelå fra registrering og utgravning. Dateringene til SN I/ SN II og SN II/ EBA I samsvarer ikke med at det har skullet ligget to treskipede langhus på Arctanderjordet. Treskipede hus fra denne perioden er ikke kjent, mens toskipede hus fra perioden er godt dokumentert i både norsk, svensk og dansk materiale (se kapittel 3). Ut fra plantegningen tolket derfor Silje Hauge (2007) Grimsruds hus A som to toskipede langhus. Videre i dette kapittelet vil jeg gjøre en analyse av strukturene på Arctanderjordet, og vurdere de ulike tolkningene.

Figur 20: VAFs søkesjakter. Under utgravningen ble kun området rundt sjakt A undersøkt. Illustrasjonen er hentet fra Appel 1997, men noe beskåret.

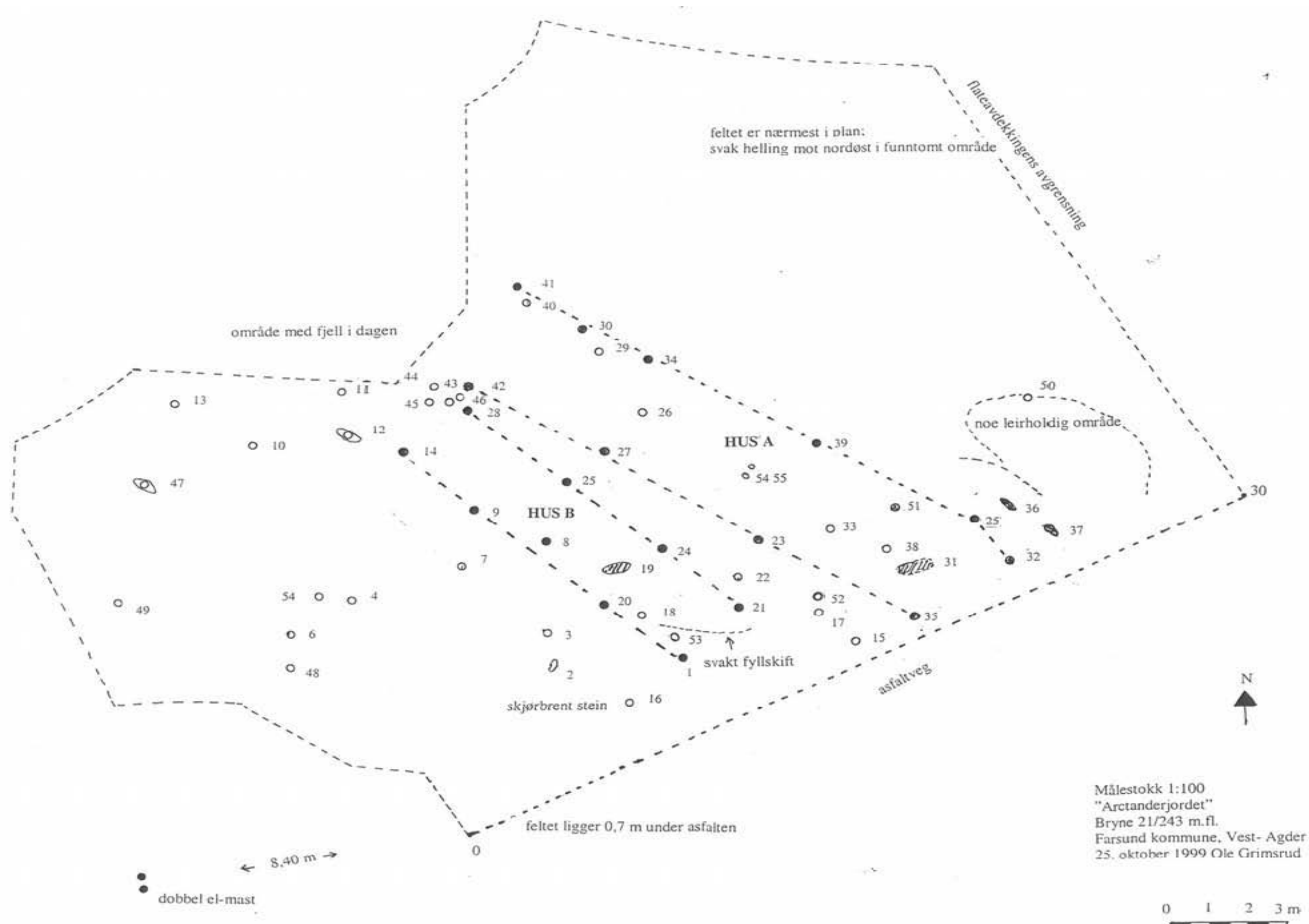

Figur 21: VAFs søkesjakter med deres nummerering av strukturer. Anlegg 28 som ble datert av VAF ligger nederst til venstre i sjakt A. Anlegg 28 ble ikke gjenfunnet av KHM. Illustrasjonen er hentet fra Appel 1997.

8.3 *Strukturene på Arctanderjordet*

Feltet på Arctanderjordet er forholdsvis ukomplisert, uten overlappende strukturer eller nevneverdige moderne forstyrrelser. Fordelingen av stolpene på feltet samsvarer med at de er spor etter takbærende stolper, og det ser ikke ut til at det er bevart spor etter veggstolper overhodet. Alle strukturene som ble avdekket i forbindelse med utgravningen ligger innenfor VAFs søkesjakt A (se figur 21 og 22).

Med utgangspunkt i plantegningen og opplysninger om strukturene vil i det videre gjøre en analyse av feltet. Først vil jeg se på Grimsruds hus A og B og vurdere plausibiliteten i tolkningen av stolpehullene som tilhørende to treskipede langhus. Deretter vil jeg fremsette forslag til tolkning av strukturene, også av de strukturene som ikke inngår i Grimsruds tolkning. Videre vil jeg se på fordelingen av gjenstandsmaterialet, og vurdere om vi kan identifisere et mønster i forhold til distribusjonen.

Figur 22: Plantegningen over strukturene på Arctanderjordet (Grimsrud 1999).

Tabell 3: Beskrivelse av strukturene på Arctanderjordet. Kilde: Grimsrud 1999.

Struktur-nummer	Strukturtype/ beskrivelse	Form	Diameter/dybde cm	Gjenstands-funn	Datering
1	Stolpehull. Ikke stein.	Rund	20/ 30		
2	Konsentrasjon av skjørbrent stein liggende på overflaten.	Avlang	70x40/ 10		
3	Avskrevet				
4	Avskrevet				
5	Avskrevet				
6	Avskrevet				
7	Brun sand, noe mørkere enn undergrunnen.	Avlang/ ujevn	34x20/ 8	Brente bein	
8	Stolpehull. Klart fyllskifte rundt stolpe. Kullholdig fetere sand/ grus.	Rund	18/ 23		
9	Stolpehull med steinskoning. Brunsvart fyllfarge. Mye kull og kokstein. For liten til å være kokegrop.	Rund	30/ 27	Brente bein	
10	Mørkere humus, noe kull.	Uregelmessig	60x70/ 5	Keramikk. 2 skår	
11	Ildsted? Fettet humus, helt inntil grunnfjell.	Uregelmessig	140x120	Keramikk. 2 skår	
12	Sannsynligvis avfallsgrop, men den dypeste delen kan være et stolpehull. Mørk brun masse, noe trekull.	Uregelmessig	100x100	1 retusjert flintflekke, 1 flintavslag	
13	Noe kull, mørkere humus.	Firkantet	50x50/ 10		
14	Mulig stolpehull. "Uryddige" flekker. Lite kull, men allikevel er klart fyllskifte.	3 ujevne flekker	Ca. 90x120	Keramikk. 1 skår	790-425 f.Kr. (YBA V/ YBA VI)
15	Stolpehull. Mørkere humusholdig sand i midten.	Rund	30x30/ 30	Keramikk. 7 skår	
16	Stolpehull. Mørkere humusholdig sand i midten.	Rund	40/ 40		
17	Stolpehull. Humusholdig, noe kull.	Rund	25/ 30		
18	Mer uklar i formen enn vanlig stolpehull. Meget svak linse med humusholdig sand.	Rund-oval	35/ 25		
19	Avfalls-/ forrådsgrøp. Brun masse, skiller seg klart ut fra området rundt. Små trekullpartikler kan sees.	Avlang/ ujevn	125x85/ 25		
20	Stolpehull. Mørkere humusholdig sand i midten.	Rund	30/ 30	Keramikk. 1 skår	
21	Stolpehull. Mørkere i midten.	Rund	30/ 30		
22	Stolpehull.	Rund	30/ 30		
23	Mørkere humus i nordenden.	Rund	37x38/ 26		
24	Stolpehull. Opprinnelig stolpe ca. 20 cm.	Rund	35x35		
25	Stolpehull. Mørk brun humus i midten, klart stolpeavtrykk.	Rund	36x38		
26	Uklart stolpehull. Svak stripe av mørkere jordsmonn SØ for hullet.	Rund	30/ 25		
27	Stolpehull med noe stein. Noe trekull i stolpeavtrykket.	Ovalt	63x50/ 23	Keramikk, 2 skår. Noe brent bein. 1stk brent flintfragment	1880-1680 f.Kr. (SN II/ EBA I)
28	Stolpehull. Mørkere brun humus.	Rund	30/ 30		

29	Avskrevet				
30	Stolpehull med litt kullpartikler.	Oval	30/ 30	Splint av brent bein	
31	Ildsted. Under gropa/ nedgravingen er det noe rødbrent leire. Skjørbrent stein funnet i overflaten ved maskinavdekking. Fettet humus, noe kull.	Oval	180x80		
32	Stolpehull. Svak forskjell i humuslag, der det indre er mørkere.	Rund	30/ 25	Vestlandsøks	2030-1830 f.Kr. (SN I/ SN II)
33	Stolpehull. Uklar avgrensing av det lysere fyllskiftet.	Rund	30/ 30		
34	Stolpehull. Noe kull.	Rund	25/ 25	Keramikk. 1 skår	
35	Stolpehull.	Rund	25/ 25		
36	Uklar struktur. Muligens sammenheng med 37. Utenfor disse er det et mørkere felt av mer leirholdig karakter. Dette området kan tolkes som et inngangsparti.	Avlang	50x60/ 20	Keramikk. 1 randskår	
37	Uklar struktur. Kan ha tilknytning til 36. Kan imidlertid også være røtter.	Avlang	110x40/ 5- 10		
38	Mulig stolpehull.				
39	Stolpehull, noe stein.	Rund	30/ 30		
40	Stolpehull.	Rund	18/ 12		
41	Stolpehull.	Rund	38/ 22		
42	Stolpehull.	Rund	40/ 19	1 flintavslag m/ overflate- og kantretusj	
43	Avskrevet.				
44	Stolpehull.	Rund	20/ 15		
45	Stolpehull.	Rund	20/ 15		
46	Stolpehull.	Rund	20/ 15		
47	Nedgravning. Fettet, kullholdig med noe fjell i dagen i den vestre delen. Svak avslutning i bunnen.	Uregel- messig	60x120/ 20		
48	Avskrevet.				
49	Avskrevet.				
50	Avskrevet som stolpehull, men det er et parti med mørkere, mer leirholdig jord.				
51	Stolpehull. Litt mørkere i midten.	Rund	33/ 21		
52	Stolpehull. Mørk brunt fyllskifte.	Rund	30/ 33		
53	Stolpehull.				
54	Stolpehull.	Rund	30/ 30		

8.3.1 *Grimsruds hus A*

Det Grimsrud (1999) har kalt hus A består av stolpehullene som ligger lengst nord på plantegningen (se figur 23). Den nordligste stolperekken i hus A består av S41, S30, S34, S39, S25 og S32. Alle stolpehullene er beskrevet som runde, med unntak av S30 som er beskrevet som oval. Diameteren varierer fra 25 til 38 cm, mens dybden varierer fra 22 til 38 cm. Stolpene ligger omtrentlig på rekke. Avstanden mellom stolpene varierer fra ca. 1,5 til 4 meter. Størst avstand er det mellom S34 og S39, ca. 4 meter, og mellom S39 og S25, i underkant av 4 meter. Mellom de to ytterste stolpene måler det 15 meter.

Den sørligste stolperekken i hus A består av S42, S27, S23 og S35. S42, S23 og S35 er alle runde i formen, mens S27 er mer oval. S27 er også betydelig større enn de tre andre stolpehullene, hvilket kanskje kan bety at det er restene etter en stolpe som har blitt byttet ut. Dybden på stolpehullene er forholdsvis lik, men varierer fra 19 til 26 cm. Diameteren varierer fra 25 til 40 cm, med unntak av S27 som måler hele 63 x 50 cm. De fire stolpene ligger på rekke. Avstanden mellom stolpene er omtrentlig lik og måler 4 til 4,5 meter. Mellom det to ytterste stolpene – S42 og S35 - måler det 13 meter. Avstanden mellom den nordligste og den sørligste stolperekken i hus A er 3 meter.

Kullprøvene som ble sendt til dateringene fra hus A er tatt fra S32 og S27. De to stolpehullene tilhører hver sin stolperekke – S32 hører til den nordligste stolperekken, mens S27 tilhører den sørligste stolperekken i hus A. Resultatene fra prøvene ga en datering på S32 til 2030-1830 f.Kr. (SN I/SN II), mens prøven fra S27 fikk en datering til 1880-1680 f.Kr. (SN II/EBA I). Det betyr at det er et såpass stort avvik mellom dateringene, hvilket gjør det mindre sannsynlig at de to stolperekkene tilhører samme huskonstruksjon.

8.3.2 *Grimsruds hus B*

Grimsruds hus B består av to stolperekker som ligger sør for hus A på Arctanderjordet. Den nordligste stolperekken består av S28, S25, S24 og S21. Stolpehullene er ensartet i form og dybde, med kun små forskjeller i størrelse. De fire stolpehullene måler mellom 30 og 35 cm i diameter, og har en dybde på mellom 30 til 38 cm. Stolpene ligger på rekke, med en innbyrdes avstand på ca. 2 til 3 meter. Mellom de to ytterste stolpene måler det 8 meter. Det er mulig at også S44 og/ eller S46 skal vurderes som del av den nordligste stolperekken i hus B. S44 ligger ca. 1 meter vest for S28, mens S46 ligger ca. 0,5 meter vest for S28. S46 kan muligens representere en utskiftet stolpe, mens S44 godt kan ha vært del av stolperekken. Tar

vi med S44 som del av den nordligste stolperekken i hus B blir avstanden mellom S21 og S44 ca. 10 meter.

Den sørligste stolperekken i hus B består av S14, S9, S8, S20, og S1. Av strukturene som utgjør den sørligste rekken i hus B, er det hovedsakelig S14 som skiller seg ut form- og dybdemessig. De andre stolpene er alle runde i formen og måler fra 18 til 39 cm i diameter, og er mellom 23 og 30 cm dype. Dermed er det ikke de helt store ulikhetene i forhold til strukturenes karakter. S14 er imidlertid hele 90 cm i diameter, og så mye som 120 cm dypt. Strukturen er beskrevet som ”uryddige flekker”, men er av Grimsrud (1999) likevel vurdert som mulig stolpehull. Med konteksten tatt i betraktning er det ikke umulig at S14 representerer en stolpe som har blitt skiftet ut, hvilket har resultert i den ujevne formen. S14 ligger på rekke med de andre stolpehullene.

I tillegg til de nevnte strukturene er de mulig at S12 også skal vurderes som del av den sørligste stolperekken i hus B. S12 er av Grimsrud (1999) vurdert som avfallsgrop, men han skriver at den dypeste og midterste delen av strukturen kan være et stolpehull. Størrelsesmessig er S12 heler 100 cm i diameter, men det foreligger ingen opplysninger om diameter på den delen av strukturen som kan være et stolpehull. Dybden er 100 cm, hvilket er kompatibelt med S14 som er 120 cm dypt. S12 ligger såpass godt plassert i forhold til den sørligste stolperekken i hus B at det er sannsynlighet for at denne strukturen også er en del av hus B. Stolpene i den sørligste stolperekken i hus B ligger noenlunde på rekke, med unntak av S8 som ligger noe lenger nord for de andre stolpene. Avstanden mellom stolpene er likeartet og på omtrent 2 meter. Mellom S1 og S14 er det ca. 9 meter, mens det mellom S1 og S12 måler ca. 10,5 meter. Avstanden mellom den nordligste og den sørligste stolperekken i hus B er 2 meter.

Fra hus B ble det tatt én prøve, som ga en datering til YBA V/VI (Grimsrud 1999). Dateringen er tatt ut fra S14 (790-425 f.Kr.), noe det kan settes spørsmålsteget ved med tanke på at S14 faktisk ikke ble definert av Grimsrud som et stolpehull. Det ble tatt kullprøver fra både S9 og S20 i samme stolperekke som S14, samt fra S25 og S24 i den nordligste stolperekken i hus B. Fra S25 og S24 ble det kun tatt inn henholdsvis 0,1 og 0,2 gram kull, og fra S20 ble det også kun tatt inn 0,2 gram kull. Fra S9 derimot ble det tatt inn hele 1,8 gram kull, og det virker litt merkelig at det ikke var denne kullprøven som ble sendt inn til datering. I S9 ble det dessuten funnet 9,26 gram brente bein, så det ville vært interessant å ha fått en datering fra dette stolpehullet. Dersom S14 representerer en utskiftet stolpe vet vi heller ikke hvilken stolpe kullet som er datert stammer fra – det kan være både fra den opprinnelige

stolpen, eller fra en utskiftet stolpe. Selv om dateringen fra S14 dermed kan sies å være noe usikker, viser den uansett at brukstiden til hus B ligger innenfor YBA V/VI.

8.4 *Vurdering av Grimsruds tolkning*

Når man i felt skal vurdere hvilke strukturer som hører sammen, avhenger vurderingen av feltets og strukturenes karakter. Dersom stolpehullene danner en rett linje, har et likeartet utseende og er plassert med noenlunde jevn avstand er det rimelig uproblematisk å identifisere hvilke stolpehull som må høre sammen. Det er imidlertid ikke uvanlig at stolpehull som tilhører samme huskonstruksjon kan variere i både diameter, form og dybde. Ofte kan det også være visuelt store forskjeller på stolpehullene, fra svært utvaskede anlegg til mørke og tydelige nedgravninger. Det er heller ikke uvanlig at avstanden mellom stolpene er ujevn (Holth 1997:26; Rønne 2003:199). Disse faktorene kan gjøre fortolkningen vanskeligere, men kan ofte bare skyldes variasjoner i undergrunnen eller moderne forstyrrelser. I dyrka mark er det ofte spor etter moderne jordbruk, som plogspor og dreneringsgrøfter.

I forhold til hvilke strukturer som danner stolperekker, virker vurderingen som ble gjort under utgravningen sannsynlig. På Arctanderjordet må stolpehullene sies å være forholdsvis ensartet, selv om størrelse og dybde varierer noe. De fleste stolpehullene er runde, med et par unntak (S12, S14 og S27). Stolpehullenes størrelse varierer noe, men de fleste er innenfor 18 til 40 cm i diameter. Dybden på stolpehullene varierer innenfor 12-40 cm, men de fleste er 20-30 cm dype. På tross av noen unntak og er det stort sett kun snakk om minimale størrelses- og dybdeforskjeller mellom stolpehullene. Stolpehullene i hus B kan sies å være noe grunnere enn i hus A, men det er i gjennomsnitt kun snakk om ca. 5 cm. At stolpehullene i hus A er noe grunnere vil være naturlig siden hus A er eldre enn hus B.

8.4.1 *Toskipede, eller kun treskipede hus?*

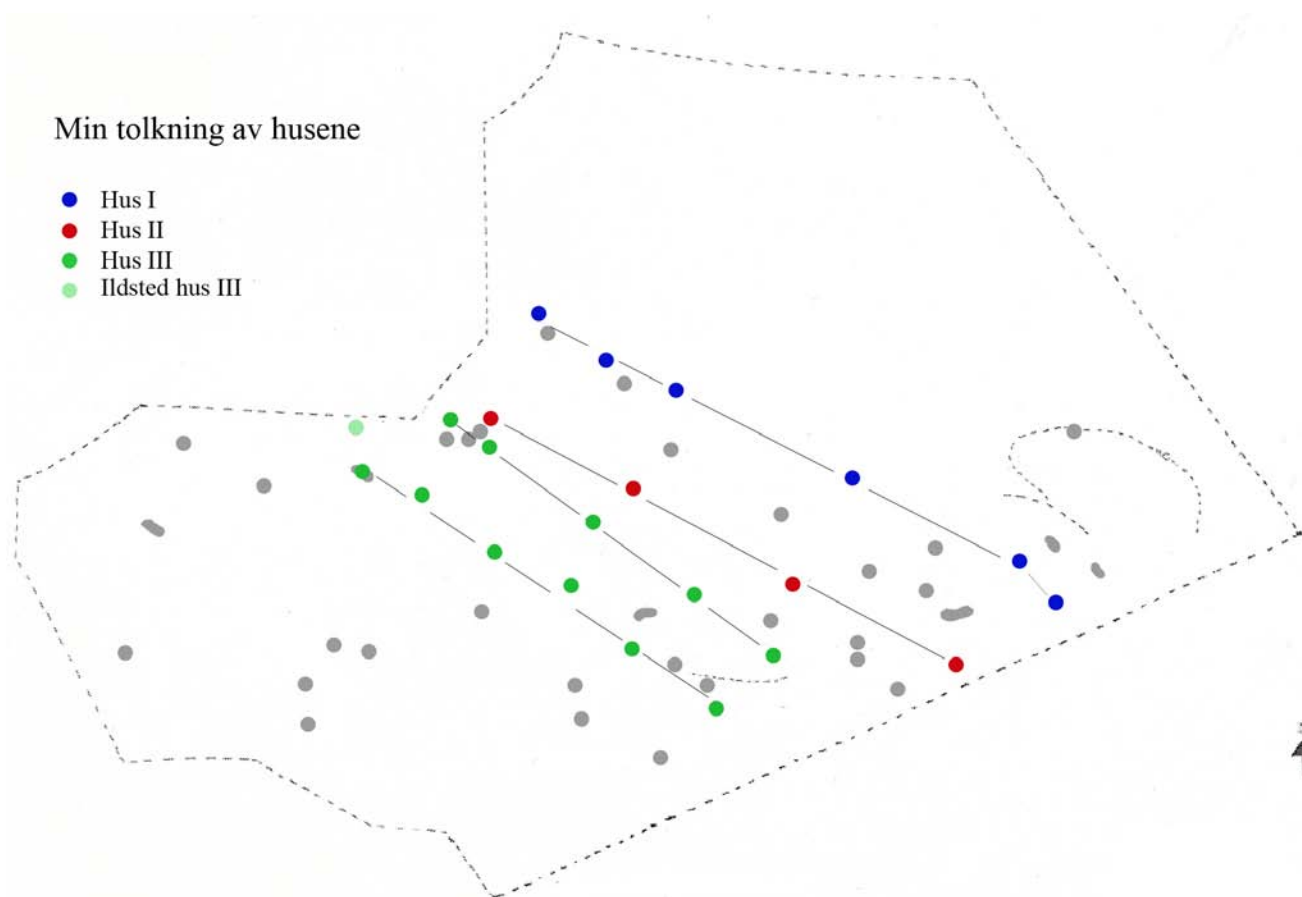
Ut fra analysen må jeg slutte meg til Grimsruds (1999) tolkning av strukturene på Arctanderjordet som tilhørende fire stolperekker. Imidlertid må jeg si meg enig med Hauges (2007) tolkning av hus A som to toskipede langhus fremfor ett treskipet. Denne vurderingen er hovedsakelig basert på de dateringer som foreligger, og ikke først og fremst strukturene eller feltets karakter. Siden det ikke er bevart veggstolper på Arctanderjordet er det vanskelig å definere husenes grense nøyaktig. Hus A og B ligger imidlertid for tett til at de kan ha vært samtidige, hvilket forteller oss at et av husenes brukstid må ha vært tidligere enn det andre.

Stolperekkene i Grimsruds hus A ligger plassert slik at de kunne vært del av samme huskonstruksjon. Stolperekkene ligger parallelt, det er ingen overlapping og avstanden mellom stolperekkene på 3 meter er ikke større enn at stolperekkene kunne tilhørt samme huskonstruksjon. Den nordligste stolperekken er 2 meter lenger enn den sørligste, og den sørligste rekken består kun av 4 stolpehull mot 6 stolpehull i den nordligste. Det er også større avstand mellom stolpehullene i den sørligste stolperekken. Når det kun er bevart stolpehull etter takbærende stolper er det vanskelig å uttale seg definitivt om husenes lengde og bredde (Holth 1997:22-23), og det trenger derfor ikke å være avgjørende at den ene stolperekken er lengre enn den andre. Tatt i betraktning at det ikke er uvanlig at det kan være variasjoner i strukturenes karakter og innbyrdes forhold, og at en parvis ordning av de takbærende stolpene er ikke alltid entydig (Komber 1998:46), kan jeg godt forstå at disse to stolperekkene ble tolket som tilhørende ett hus. Det jeg imidlertid ikke like godt forstår, er det manglende hensynet som ble tatt i forhold til VAFs datering.

VAFs datering var ikke klar da rapporten fra registreringen ble skrevet, hvilket var medvirkende til at stolpehullene ble vurdert som at de sannsynligvis var rester etter jernalderhus (Appel 1997). Imidlertid hadde utgraver opplysninger om at det forelå en datering som viste en bruksfase i SN II/ EBA I før utgravningen ble iverksatt. At strukturene ble antatt å være fra jernalder i forbindelse med registreringen er ikke særlig underlig, da det ikke tidligere var kjent bosetningsspor i form av langhus fra SN/ BA i Vest-Agder. Imidlertid burde kjennskap til resultatet av dateringene ført til at muligheten for å finne toskipede langhus på Arctanderjordet ble tatt i betraktning. I rapporten er det oppgitt at datering fra VAF ga et resultat til EBA (Grimsrud 1999:1), hvilket er noe unøyaktig. 1885-1700 f. Kr omfatter et tidsspenn fra overgangen mellom SN I/ SN II til overgangen SN II/ EBA I. Jeg tror mye grunnen til at muligheten for å avdekke toskipede hus på Arctanderjordet ikke ble vurdert, kan ha vært knyttet til manglende åpenhet for at slike hus kunne dukke opp. Detalj-kunnskap omkring hustypologi og bronsealderkronologi kan også ha spilt inn. Som kjent dominerer treskipede hus det arkeologiske materialet fra EBA II. Når utgraver tror at resultatet av VAFs datering er EBA, kan det være at man ikke har sett for seg muligheten av å finne toskipede hus. Grimsrud (1999:4) åpner imidlertid for at S11, S12 og S13 kan representere en tidligere fase på Arctanderjordet, da det ble funnet en flateretusjert flekke i S12. Denne setter han i sammenheng med VAFs datering.

Med dette og resultatet fra KHMs kullprøver tatt i betraktning, vurderer jeg det som svært usannsynlig at det har ligget to treskipede langhus på Arctanderjordet. Det er svært lite

sannsynlig at hus A er et treskipet langhus, da andre treskipede langhus fra denne perioden ikke kjent. Toskipede langhus fra SN og EBA er imidlertid godt dokumentert i både norsk, svensk og dansk materiale (se kapittel 3). Jeg vil derfor konkludere med at hus A må representere to toskipede langhus, der det ene har avløst det andre i tid. Den nordligste stolperekken i hus A defineres herved som *hus I*, mens den sørligste stolperekken defineres som *hus II*. Hus II representerer således den eldste bosetningen på Arctanderjordet, mens hus I sannsynligvis har avløst hus II. Vurderingen av hus B som et treskipet hus virker imidlertid plausibel, basert på dateringen til YBA V/ YBA VI.

Figur 23: Min tolkning av husene på Arctanderjordet. Hus I og II er toskipede, mens hus III er treskipet.

Tabell 4: Husene på Arctanderjordet.

Mine hus	Grimsruds hus	Strukturer	Datering	Periode
Hus I	Hus A, nordligste stolperekke	S32, S25, S39, S34, S30, S41	2030-1830 f.Kr.	SN I/ SN II
Hus II	Hus A, sørligste stolperekke	S35, S23, S27, S42	1880-1680 f.Kr.	SN II/ EBA I
Hus III	Hus B	S21, S24, S25, S28, S44 & S1, S20, S8, S9, S14, S12	790-425 f.Kr.	YBA V/ YBA VI

8.5 Andre strukturer

I tillegg til stolpehull ble det avdekket flere andre strukturer på Arctanderjordet. Tre strukturer er definert som avfallsgroper eller nedgravninger, mens to strukturer er tolket som mulige ildsteder. Ti strukturer er definert som diffuse, blant dem S14 som jeg vurderer som et stolpehull til en utskiftet stolpe. Grimsrud (1999:3) skriver i rapporten at det er flere strukturer i undersøkelsesområdet som ikke kunne settes i direkte sammenheng med husene. Han åpner også for at det kan finnes flere strukturer utenfor undersøkelsesområdet, hvilket ble bekreftet i forbindelse med VAFs gjenfylling av feltet. Liv Appel hadde da benyttet anledningen til å avdekke noe mer nærmere asfaltkanten, og fant da en ny struktur i nærheten av S32 som ble tolket som et stolpehull (Grimsrud 1999:3). Det er mulig at denne strukturen hører til hus I, men det er vanskelig å avgjøre uten nærmere opplysninger. I tillegg ble som nevnt ikke alle strukturene registrert av VAF gjenfunnet av KHM, hvilket styrker antakelsen av at det finnes strukturer på Arctanderjordet som ikke er avdekket.

8.5.1 Andre strukturer med mulig tilknytning til husene

Flere av de andre dokumenterte strukturene kan ha en tilknytning til husene. Dessverre foreligger det ingen dateringer fra de mulige ildstedene eller nedgravningene, hvilket gjør det vanskelig å vurdere deres sammenheng med husene. Ildstedet S11 ligger slik plassert at det kan ha inngått i hus III, ettersom huset godt kan ha strukket seg lengdemessig utover feltets avgrensning. S19 er definert som avfallsgrop, og ligger plassert i hus III midt mellom de to stolperekkenene. Det er ikke usannsynlig at denne gropa har vært del av husholdningen. Ildstedet S31 ligger i nær tilknytning til hus II, men også ganske nær hus I. Det kan ha hatt tilknytning til et av husene, kanskje helst hus II.

8.5.2 Stolpehull uten direkte tilknytning til husene

Mange strukturer som er definert som stolpehull kan ikke direkte knyttes til hus I, II eller III. Dette gjelder S15, S16, S17, S22, S33, S34, S45, S46, S51, S52, S53 og S54. Plasseringen til S51 er imidlertid slik at den kan ha tilknytning til hus I, for eksempel som en utskiftet stolpe. Det samme gjelder S53, som kan ha vært del av hus III. S45 og S46 kan ha tilknytning til hus III. De andre stolpehullene skal muligens knyttes til andre huskonstruksjoner enn de som kan defineres ut fra plantegning og beskrivelser. En konsentrasjon av disse stolpehullene ligger mellom hus II og III.

Det er mulig at det har stått flere hus på Arctanderjordet enn hus I, II og III, spesielt med tanke på det store tidsmessige spennet mellom hus I og III på omkring 1000 år. Dateringene

viser at det har vært kontinuitet i bruk av området fra SN I til EBA I, og at det har vært i bruk i YBA V/ VI. Det er ikke usannsynlig at boplassen har vært brukt også i årene mellom EBA I og YBA V. På Pryssgården ble det funnet en god del mindre hus, som kan blitt brukt til oppbevaring eller liknende. Det ble funnet både grophus, hus bestående av fire stolper og andre småhus (Borna-Ahlkvist 2002). Det er ikke utelukket at slike småhus også kan ha fantes på Arctanderjordet.

8.6 Kontinuitet i bruk av boplassen

Analysen av strukturene på Arctanderjordet viser at det har ligget minst to toskipede og ett treskipet hus på stedet. Hus II har etter all sannsynlighet avløst hus I, men tidsspennet er for langt mellom hus II og hus III til at hus III direkte kan ha avløst hus II. Det er ikke definert hvor lenge et langhus har kunnet stå før det ble forlatt, eller erstattet. Flere har hevdet at husene har kunnet stå så lenge som 100 år (f.eks. Björhem&Säfvestad 1993:296; Løken *et al.* 1991), og at det har vært mulig å bytte ut stolper og reparere husene. Gerritsen (1999:143) mener at det har vært fullt mulig å modifisere husenes livslengde, og at det er flere faktorer knyttet til husene livslengde enn rent fysiske og tekniske begrensninger. Borna-Ahlkvist (2002) stiller seg bak Gerritsen (1999) og hevder at hvor lenge husene sto avhang av tradisjoner og sosiale aspekter. For husene på Pryssgården estimerer Borna-Ahlkvist (2002:83) en livslengde på 50-75 år, basert på at det var menneskenes mentale innstilling til huset og boplassen som avgjorde husets livslengde. Dette ser hun i sammenheng med livssyklusen til menneskene som bor der, og tenker seg at det ble bygget et nytt hus når en ny familie ble dannet. Løken *et al.* (1991) mener imidlertid at husene på Forsand kan ha stått i 100-130 år før det var nødvendig med ombygging eller nybygging. Her ble det funnet spor av at de takbærende stolpene hadde vært skiftet ut en eller to ganger i flere av husene, eller at et nytt hus hadde blitt oppført på samme sted. Husene på Forsand dekker en periode på 500-700 år, og det har stått 4-6 langhus der samtidig (Løken & Prøsch-Danielsen 1991).

For hus I og II på Arctanderjordet kan vi, basert på ¹⁴C-dateringene, si at det lengst mulige tidsspennet mellom de to husene er på 350 år. I den andre enden av skalaen overlapper dateringene. Det er imidlertid ikke sannsynlig at begge husene skal ha stått der samtidig, både på bakgrunn av avstanden mellom husene og på dateringene. Jeg mener derfor at hus II må ha overtatt som bolig etter hus I, og at dette vitner om en kontinuitet i bruk av boplassen fra SN I og inn i EBA I. I hus I er det ingen indikasjoner på at stolper har blitt byttet ut, men i hus II kan det se ut som S27 har blitt byttet ut ved en anledning. Det er forøvrig på kull fra S27

dateringen stammer fra, hvilket kan bety at hus II har hatt en eldre bruksfase enn det dateringen tilsier. Imidlertid er det kun 3 meter mellom rekken av takbærende stolper i hus I og II, hvilket er for kort til at det er sannsynlig at husene har vært i bruk samtidig.

Mellom dateringene fra hus II og III er det et stort tidsmessig gap. Det må enten bety at det har stått flere langhus på Arctanderjordet enn de som ble gjenfunnet i forbindelse med utgravningen, eller så betyr det at det har vært et brudd i kontinuiteten på boplassen. Jeg kan ikke utelukke at Arctanderjordet har blitt forlatt i løpet av EBA I, for deretter å ha blitt gjenbeboet i YBA V. Tidsspennet mellom dateringene fra hus II og III er på minst 900 år, men det er selvsagt mulig at det har stått flere hus på Arctanderjordet enn de vi kjenner til i dag. Som tidligere etablert finnes det flere stolpehull på feltet som ikke har kunnet identifiseres som del av hus I, II eller III, og det heller ikke er usannsynlig at det finnes flere strukturer som ligger utenfor utgravningsområdet. Hus III ligger plassert slik at det virker sannsynlig at man har kjent til plasseringen til de eldre husene. Selv om hus III må ha overlappet hus II noe i vest, ligger hus III så å si parallelt med hus II. Bradley (2002:25) hevder at det er sannsynlig at plasseringen av forlatte bygninger var kjent og respektert av senere generasjoner, selv etter at husstrukturene var helt borte. Også Borna-Ahlkvist (2002) påpeker at det virker som man kjente til plasseringen av tidligere bygninger når man oppførte nye. Dette understrekes av den senere praksisen i EJA med å anlegge gravhauger over tidligere hus (som i Anfinset *et al.* 2009; Bradley 2005:58-64; Johnson & Prescott 1993; Victor 2002:36-37).

Dateringen fra hus III er tatt på kull fra S14, som jeg har tolket som spor etter en utskiftet stolpe. Det betyr at hus III kan ha hatt en tidligere bruksfase enn YBA V. S14 er beskrevet som tre ujevne flekker, hvilket kan tilsi at stolpen kan ha blitt skiftet ut to ganger, men ingen andre stolper viser tegn til å ha vært byttet ut. Det må imidlertid understrekes at det ligger flere stolpehull mellom hus II og III. Kanskje stammer noen av disse fra et hus som har stått på Arctanderjordet i tidsrommet mellom 1680 og 790 f. Kr.? Det er ikke uvanlig at et nytt hus har blitt anlagt oppå den gamle hustomten, og at bosetningen kan følges gjennom flere faser (f.eks. Borna-Ahlkvist 2002; Björhem & Säfvestad 1993; Johnson & Prescott 1993; Holth 1997; Rønne 2003; Soltvedt *et al.* 2007). Uansett viser husfunnene fra Arctanderjordet at man på Lista var bofast fra SN I, og at det har vært kontinuitet i bruk av den samme boplassen over et lengre tidsrom. Dersom det har vært et brudd i kontinuiteten, viser likevel hus III at boplassen har vært kjent over en lang tidsperiode.

9 HUSOFFER PÅ ARCTANDERJORDET?

9.1 Fordeling av gjenstandsmaterialet

Gjenstandsfunnene fra Arctanderjordet kan deles inn i to kategorier: Løsfunn og funn fra sluttede kontekster. Løsfunnene ble primært avdekket i forbindelse med fjerning av matjorda, mens det resterende gjenstandsmaterialet ble funnet i stolpehull og andre strukturer. Det ble funnet gjenstander i strukturer tilknyttet alle de tre husene, og disse vil i dette kapittelet bli vurdert ut fra hvordan de fordeler seg på boplassen og i husene, samt ut fra de kriterier som er satt for definisjon av husoffer (kapittel 5.3.2). Se kapittel 7.3 og vedlegg 7 for detaljert gjennomgang av gjenstandsmaterialet.

9.1.1 Hus I

I Hus I ble det funnet keramikkskår, en splint brent bein og en vestlandsøks fordelt på flere stolpehull. Splinten av brent bein ble funnet i S30, mens et bunnskår av keramikk ble funnet i S34. Vestlandsøkse sto med nakken stikkende opp av stolpehullet S32. Grimsrud (1999) mener at økse må ha ligget inntil den opprinnelige stolpen, da den sto i overgangen mellom lysere og mørkere humus.

9.1.2 Hus II

I hus II ble det funnet flint, keramikk og brente bein fordelt på to stolpehull. I S42 ble det funnet et enkelt flintavslag med overflate- og kantretusj. S27 er den eneste strukturen der det opptrer en kombinasjon av flere gjenstandstyper. Her ble det funnet to keramikkskår – et skår fra halspartiet og et bunnskår, samt 1,2 gram brente bein og et fragment brent flint.

9.1.3 Hus III

Hus III har den største forekomsten av gjenstander, med funn i fire stolpehull og ett ildsted. Alle gjenstandsfunnene ble funnet i stolpehull som tilhører den sørligste stolperekken. Flint, keramikk og brente bein var fordelt på flere stolpehull: I S12 ble det funnet både et enkelt flintavslag og et fragment av en retusjert flintflekke. Et bunnskår av keramikk ble funnet i både S14 og S20, mens man i S9 fant 9,26 gram brente bein. I tillegg lå et randskår og et bukskår av keramikk i S11; ildstedet som kan knyttes til hus III.

9.1.4 Andre strukturer

Det ble funnet keramikk i fire strukturer som ikke kan knyttes direkte til noen av husene. I stolpehullet S15, som ligger mellom hus II og III, ble det funnet hele syv keramikkskår (figur 13). Av disse er det ett randskår og to skår fra halspartiet. I S10, som er definert som en diffus

struktur, ble det funnet to keramikkskår, hvorav ett er et bukskår. I S36, opprinnelig tolket av Grimsrud (1999) som del inngangsparti til hus A, ble det funnet et randskår. I S7 ble det gjort funn av brente bein.

9.1.5 Hvor i huset?

Vanligvis finner vi nedleggelser av husoffer i stolpehullene tilhørende husets takbærende stolper, men ofte også i husets ytterkanter, som hjørnestolpehullene. I tillegg kan gjenstandene være lagt ned i tilknytning til husets inngang og ildsted (se Borna-Ahlkvist 2002; Björhem & Säfvstad 1989; Carlie 2004; Carlie 1992; Karsten 1994; Kristensen 2006; Paulsson 1993; Westberg 2003). På Arctanderjordet har vi kun spor etter de takbærende stolpene, og kan dermed ikke si noe om hvorvidt det har vært gjenstandsnedleggelser knyttet til husenes hjørner. Imidlertid kan vi si noe om i hvilken ende av huset gjenstandene finnes.

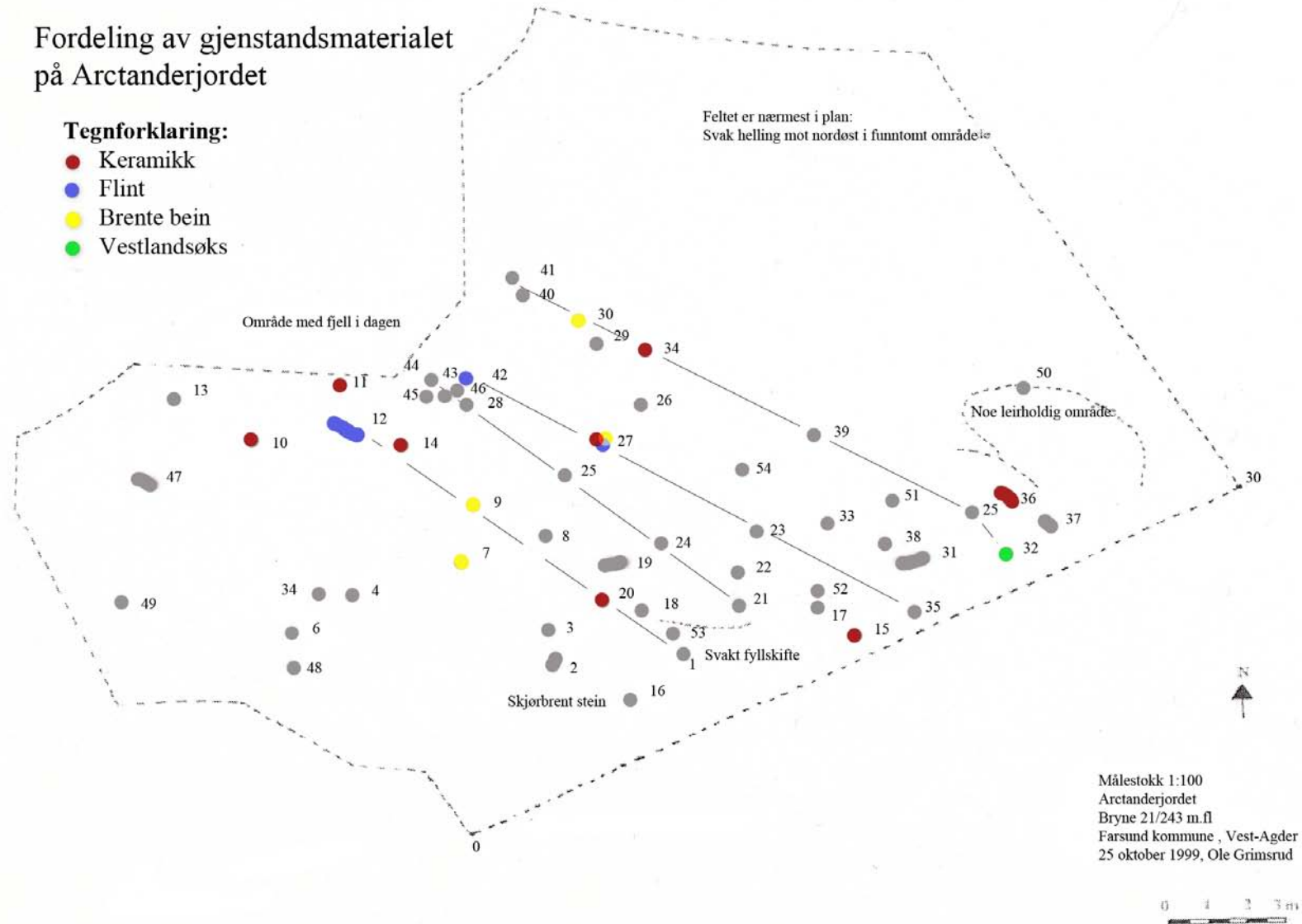
På Arctanderjordet lå vestlandsøksa i det østligste stolpehullet i hus I, mens de andre gjenstandene fantes i husenes vestre ende. Alle gjenstandene i hus III er konsentrert til den sørligste stolperekken. Det ser ut til at det er både lokale og regionale ulikheter i forhold til hvor i huset vi finner husoffer. Lokalt på Pryssgården fant Borna-Ahlkvist (2002:108) at husofre som oftest opptrådte i husenes østre del, mens Carlie (2004:47) i sitt overregionale studie fant at husofre vanligvis fantes i husenes vestre ende. Vestlandsøksa på Arctanderjordet sammenfaller således med Borna-Ahkvists funn, mens de andre gjenstandsforekomstene sammenfaller med Carlies (2004:47) funn.

Så langt det ikke foreligger noen indikasjoner på hvilke deler av huset som har vært nyttet til hvilke aktiviteter, er det vanskelig å avgjøre om dette kan ha hatt noe å si for hvor man har valgt å plassere gjenstandene. Man kan kanskje tenke seg at himmelretningene har hatt en betydning både for orienteringen av huset og hvor i huset man har lagt ned husoffer. Imidlertid ser det ut til at orienteringen av huset knytter seg mer til lokale forhold, som eksempelvis undergrunn eller ly for vind, og at himmelretningene ikke har hatt samme betydning på et overregionalt plan.

Fordeling av gjenstandsmaterialet på Arctanderjordet

Tegnforklaring:

- Keramikk
- Flint
- Brente bein
- Vestlandsøks

Figur 24: Fordeling av gjenstandsmaterialet på Arctanderjordet.

9.2 *Tolkning av gjenstandsmaterialet*

Gjenstander som er funnet i strukturene kan i teorien ha havnet der på tre ulike måter:

- A) de kan ha fulgt med fyllmassene eller falt ned i gropa ved graving av stolpehullet
- B) de kan ha havnet i stolpehullet ved utskiftning av stolpen, eller når stolpen har forvitret
- C) de kan være intensjonelt nedlagt

Scenario A eller B brukes oftest som forklaringsmodell når forekomstene av keramikk, flintavslag og brente bein er små. Scenario C vurderes som potensielt ved funn av gjenstander som økser og malesteiner, eller dersom det er funnet store mengder keramikk eller korn. I kapittel 5 definerte jeg husoffer som:

- 1) Gjenstandsfunn som stammer fra en *sluttet kontekst*,
- 2) og som er av den karakter at de(n) *skiller seg ut* fra det resterende funnbildet på boplassen. Det siste kriteriet avhenger av gjenstanden(e)s materiale, type, alder, behandling og symbolikk.

Videre i dette kapittelet vil jeg vurdere de forskjellige gjenstandsfunnene på Arctanderjordet ut fra disse kriteriene. Alle gjenstandsfunnene jeg tar opp til diskusjon videre i dette kapittelet oppfyller kriterium 1.

9.2.1 *Flint*

Det knytter seg visse fortolkningsproblemer til funn av enkle flintavslag eller –fragmenter i stolpehull. Redskaper av flint, og bergarter som kvartsitt og ryolitt, har vært i bruk gjennom hele BA. Det er derfor vanlig å finne flint på boplassen, som restavfall etter håndverks- og redskapsproduksjon. På bakgrunn av dette er de fleste forskere forsiktige med å anse funn av flint i stolpehull som intensjonelt deponert (Carlie 2004:161-163), da muligheten for at flinten har havnet i stolpehullet som følge av scenario A eller B er stor. Carlie (2004:163) tenker seg imidlertid at flint i huskontekst kan tolkes som husoffer sett ut fra et håndverksmessig perspektiv. Tilverkning av flintredskaper som økser og dolker er en prosess som krever både kunnskap og erfaring (se f.eks. Apel 2001; Pelegrin 1990), og flintavfall etter slik produksjon kan derfor ha vært tillagt en symbolsk betydning.

Flintavslag opptrer ofte i graver, hvilket indikerer at flinten kanskje bør tillegges en større betydning enn kun som avfall etter redskapsproduksjon. For å vurdere hvorvidt funn av flint i stolpehullene tilhørende husene på Arctanderjordet kan defineres som husoffer, vil det først diskuteres hvilke symbolske betydninger som kan knyttes til flint som materiale.

9.2.1.1 Flintens symbolske betydning og tilknytning til ritualer

Flint kan tillegges symbolsk betydning i kraft av å være en viktig del av dagliglivet, samtidig som både forseggjorte flintredskaper og flintavslag opptrer i rituelle kontekster. På Lista er det i bronsealderkontekst funnet til sammen 15 flintdolker eller -fragmenter som har blitt tolket som offernedleggelse (se vedlegg 1). I tillegg er det funnet flintavslag i hele syv av 20 graver fra SN og BA (se vedlegg 2). Eksempelvis ble det i gravhaugen på Fjellestad (Ballin & Jensen 1995) funnet ti flintavslag, to kvartsavslag og ett flekkefragment av flint, sammen med den tidligere nevnte tinnsylen (se kapittel 6.3.1). Således opptrer både forseggjorte redskaper og enkle avslag i kontekster som kan underbygge at flint har hatt en symbolsk betydning. På Arctanderjordet ble det funnet et fragment brent flint sammen med 1,2 gram brente bein, som i kapittel 7.3.3 tolkes som menneskebein. Flinten har sannsynligvis blitt brent i forbindelse med kremering av beina, hvilket ytterligere forsterker forholdet mellom flint og ritualer.

I norsk sammenheng kan vi anta at flint har vært tillagt en symbolsk betydning i seg selv, siden flint ikke finnes naturlig i Norge. Det vil si at man har vært nødt til å skaffe seg råstoffet på alternative måter, og at emner av kvalitetsflint eller ferdig bearbejdede redskaper kan ha inngått i handelsvirksomhet eller gavebytterelasjoner. På Lista har man imidlertid hatt tilgang til noe flint, da det på grunn av transgresjonen er mulig å finne strandflint på opptil 10 meters høyde (Prøsch-Danielsen 1995:12). En del av flinten vi finner på Arctanderjordet ser ut til å være strandflint, som har kunnet brukes i tilverkingen av enkle, mindre redskaper.

9.2.1.2 Kan flinten på Arctanderjordet representere husoffer?

Jeg kjenner kun et tilfelle der flintavslag har blitt vurdert som husoffer; i et hus med datering til SN på Limensgården på Bornholm. De 20 avlagene som ble funnet i et stolpehull sammen med en skrapere ble imidlertid kun definert som husoffer på bakgrunn av det resterende funnmaterialet i huset, som blant annet besto av en miniatyrflintøks og to ubrukte skarpere (Nielsen & Nielsen 1985). På Arctanderjordet er flintmaterialet minimalt i forhold, da det bare ble funnet fire stykker flint fordelt på tre stolpehull (se kapittel 7 og vedlegg 7). Imidlertid består flintmaterialet av et retusjert avslag og en retusjert flekke, samt den ovenfornevnte brente flinten. Det dreier seg altså ikke direkte om produksjonsavfall, men enkle redskaper som kan ha blitt brukt som for eksempel skrapere, i tillegg til brent flint som kan settes i sammenheng med kremasjon. Terje Østigård (2000:48) trekker frem funn av flintavslag og skrapere kremsajonsgraver, og foreslår at disse kan ha blitt brukt som del av kremsajonsritualet, kanskje for å fjerne kjøttet fra beina. Funn av flint i slike kontekster underbygger flintens symbolske betydning.

Jeg mener at vi bør være åpne for at flintavslag i stolpehull kan representere husoffer, og at denne muligheten bør tas i betraktning. Flint har vært tillagt symbolsk verdi, som funn av flint i begravelses- og offerkontekst indikerer. Det er mulig at selv funn av enkle flintavslag kan representere offernedleggelse, spesielt siden det i Norge er knyttet visse begrensninger til tilgangen på flint. Når det gjelder flinten på Arctanderjordet, anser jeg det likevel som mest sannsynlig at flinten har havnet i stolpehullene uintensjonelt. Flinten er av dårlig kvalitet, muligens strandflint, og bærer ikke preg av å være tilvirket av en spesialist. Selv den mest forseggjorte gjenstanden - flekken - er kun delvis overflateretusjert, og dessuten brukket. Dette peker mer mot et tilfelle av scenario A eller B, der flinten har blitt kassert og senere fulgt med fyllmassene ved oppsetting eller utskifting av stolpen. Ut fra det materialet som foreligger fra Arctanderjordet er det vanskelig å definere flintfunnene som husoffer, og vi må heller tenke oss at de har havnet i stolpehullene ved en tilfeldighet.

9.2.2 *Keramikk*

De fleste keramikkskårene fra sluttede kontekster ble funnet i hus III. I hus I er det kun funnet ett keramikkskår, i hus II er det funnet to, mens det i hus III er funnet til sammen fire keramikkskår fordelt på to stolpehull og ett ildsted. Keramikk defineres vanligvis som husoffer kun i tilfeller der mengden er stor eller det dreier seg om hele kar (Borna-Ahlkvist 2002:91; Carlie 2004:46-47; Carlie 1992:58). Husofferforskningen har per i dag kommet lengre i Sverige og Danmark enn i Norge (jfr. kapittel 5.1), og det svenske og danske arkeologiske materialet er generelt sett rikere (se Carlie 2004). Siden keramikkkfunnene i norsk kontekst er såpass beskjedne, kan det være at vi i større grad bør ta hensyn til andre faktorer enn mengde når vi diskuterer betydningen av keramikkskår i sluttede kontekster. Hvilke betydninger og symbolikk kan vi knytte til keramikk som materiale?

9.2.2.1 *Keramikkens symbolske betydning og tilknytning til ritualer*

Keramikk er et sosialt produkt som overfører, representerer og uttrykker mening (Prieto-Martínez 2008:119-120). I bronsealderen kan keramikken knyttes til hverdagslivet som bruksgjenstand i forbindelse med matlaging og lagring, men opptrer i tillegg i begravelses- og offerkontekst. Siden vi finner så lite keramikk i SN og BA i Norge, har Christopher Prescott (1996:84) foreslått at keramikken representerer sosio-symboliske og rituelle aspekter fremfor en ny lagringsmåte. M. Pilar Prieto-Martínez (2008:135) mener at klokkebegerkeramikk ble brukt som beholder for væske og alkohol, og funn av keramikk og korn i arkeologiske kontekster kan representere ritualer der konsumering av alkohol og mat har inngått, som

begravelsesritualer. Her har keramikken kunnet fungere som beholder for alkohol og væske, men også som urne ved kremasjonsbegravelser (Earle 2004:115). Det er også funnet i offerkontekster (Merrifield 1987:39-55), blant annet på Lista. På Østre Hauge ble det blant annet sammen med en flintdolk (Lomborg VIB) funnet flere keramikkskår fra et tynnvegget keramikkar. På Voile ble det funnet et keramikkskår og et skår fra et kleberkar, sammen med blant annet den tidligere nevnte støpeformen av kleber og to flintdolker (Lomborg IIIB og VIA) (se kapittel 6.3.1. og vedlegg 1).

Den brede konteksten keramikken opptrer i viser at den må sees som en integrert og viktig del av samfunnets materielle kultur (Lindahl 2000:163; Rasmussen 1993:7). Dersom keramikken har vært et sentralt element i drikke- og begravelsesritualer og samtidig vært nyttet i hverdagen, vil keramikken ha fungert som et klassisk symbol som er meningsfullt på ulikt vis i ulike sammenhenger. Det ligger således en iboende symbolsk betydning i funn av keramikk.

9.2.2.2 Kan keramikken på Arctanderjordet representere husoffer?

Det er ingen forekomster av keramikk på Arctanderjordet som oppfyller Carlies (1992:58) eller Borna-Ahlkvists (2002:91) krav om mengde. Når det kun finnes ett til to skår i stolpehullene er muligheten stor for at skårene har havnet i stolpehullene ved en tilfeldighet, og det kan være tilfellet for flere av keramikkkfunnene på Arctanderjordet. Stolpehullet S15 skiller seg imidlertid ut mengdemessig med sine syv keramikkskår. Dette stolpehullet inngår ikke i hus I, II eller III, men jamfør kapittel 8.5.2 er det ikke usannsynlig at det har stått flere langhus og mindre forrådshus på Arctanderjordet. S15 kan dermed opprinnelig ha vært del av et hus, og kan derfor representere et husoffer.

For å kunne trekke en slutning på generelt grunnlag vil det være et behov for å sammenstille et større materiale enn det som foreligger fra Arctanderjordet. Imidlertid vil jeg argumentere for at også mindre forekomster av keramikk bør kunne vurderes som mulig husoffer, på bakgrunn av diskusjonen i kapittel 5.3.2 og keramikks symbolske betydning. Uansett vil keramikk i boplasskontekst kunne tolkes som spor etter ritualer. Keramikken kan være lagt ned som husoffer, men kan også være rester etter drikkeritualer – eller en kombinasjon. Nedleggelse av husoffer har kanskje vært kun ett av en rekke ritualer i forbindelse med byggingen av et nytt hus (Carlie 2004:28-29; Borna-Ahlkvist 2002:91-93; Howell 1995:158; Waterson 1997:121-129). Drikkeritualer kan ha i den forbindelse ha spilt en rolle (som f.eks. Barth 1994:50). Således kan keramikken tolkes som uttrykk for symbolske og rituelle aspekter som knyttes til oppføringen av langhus i bronsealderen.

9.2.3 Brente bein

I kapittel 7.3.3 konkluderer jeg med at de brente beina som ble funnet i stolpehullene på Arctanderjordet kan være menneskebein. Det ble funnet brente bein i alle husene, men den enkle beinsplinten i hus I vil ikke vurderes som husoffer på bakgrunn av sannsynligheten for scenario A eller B. Imidlertid ble det i hus II funnet 1,2 gram brente bein sammen med to keramikkskår og et fragment brent flint, mens det i hus III ble funnet 9,26 gram brente bein i et av stolpehullene.

Fra YBA blir branngravskikken så og si enerådende i Skandinavia. I SN og EBA praktiseres både kremasjon og inhumasjon, men kremasjon blir først utbredt fra EBA II (Melheim 2006a:99-101). Anders Kaliff (1992:78; 1997:83) mener at overgangen til kremasjon har skjedd gradvis, og ikke representerer et plutselig skifte i gravskikk. På bakgrunn av dette anser jeg det som uproblematisk at brente bein er funnet i stolpehull datert til SN II/EBA I på Arctanderjordet.

Interessant i denne sammenhengen er at kremasjonsgraver fra BA og JA aldri inneholder hele beinmengden til et individ, men kun en prosentandel (Holck 2008). Dette er et klassisk og tilbakevendende diskusjonstema innenfor arkeologien, som vi fremdeles ikke har noe entydig svar på. Hvor det blir av de resterende beina? Det er vanlig å tenke seg at de har blitt deponert i andre miljøer (Kaliff 1997:90-92), og det er en nærliggende tanke at en del av beina kan ha blitt tatt vare på etter kremeringen, for senere å bli deponert i stolpehull eller andre husstrukturer ved bygging av et nytt hus.

9.2.3.1 Menneskebein som husoffer?

En forekomst av menneskebein i et stolpehull må anses som potensielt intensjonelt deponert. Det vil alltid være en mulighet for at beina kan ha fulgt med fyllmassene som følge av scenario A eller B. Imidlertid forutsetter det at fyllmassen til stolpehullet har blitt hentet fra et sted der det har ligget en kremasjonsgrav, eller av en annen grunn deponerte menneskebein. Når mengden brente bein er såpass stor som den er på Arctanderjordet, anser jeg det som sannsynlig at de er intensjonelt nedlagt. En tilsvarende kontekst er kjent fra Stensrød på Svinesund, der det stolpehull tilhørende et toskipet langhus fra SN ble funnet mulige menneskebein (Rønne 2003:214, 222, 2004:64). Det er kjent menneskebein i huskontekst også fra flere andre steder (se Brück 1995; Carlie 2004), men generelt sett er funnfrekvensen lav i forhold til antall kjente hus. Carlie (2004:137) setter dette i sammenheng med

bevaringsforhold, men også en forsiktighet blant forskere til å tilskrive menneskebein funnet i et profant miljø en rituell tolkning.

Det kan være et problem å skille mellom menneskebein som offer og som begravelser i huskontekst. Graver har i noen flere tilfeller blitt anlagt på boplasser, eller faktisk også inne i selve huset (Bradley 2005:205; Brück 1995; Carlie 2004:137-144). Ut fra funnkonteksten på Arctanderjordet antar jeg at beina her er uttrykk for et husoffer fremfor en grav, da beina er funnet i stolpehull og mengden er såpass liten. I følge Carlie (2004:141) bør funn av menneskebein i stolpehull tolkes som et offer fremfor en grav.

9.2.3.2 Forfedrekult?

Menneskeofringer og annen rituell håndtering av menneskebein er dokumentert i både fortidige og nåværende tradisjonelle samfunn (Bloch & Parry 1982; Brück 1995:249; Carlie 2004:143; Østigård 2000). De fleste forskere ser funn av menneskebein i en sluttet kontekst i huset eller på boplassen som uttrykk for en forfedrekult (f.eks. Artelius 1999; Carlie 2004; Rønne 2003, 2004; Victor 2002). I flere tradisjonelle samfunn i Sørøst-Asia er ordet for hus og slekt det samme (Waterson 1997:142). Relasjonen til forfedrene og slekten understrekes av praksisen med å anlegge gravhauger i EJA over tidligere hus (som i Anfinset *et al.* 2009; Bradley 2005:58-64; Johnson & Prescott 1993; Victor 2002:36-37).

Som nevnt knytter det seg mange typer ritualer til oppføringen av hus (Carlie 2004:28-29; Borna-Ahlkvist 2002:91-93; Howell 1995:158; Waterson 1997:121-129), der ofringer av både gjenstander og menneskebein i huset kan være en del av ritualen. I Sørøst-Asia er mange av husene stolpebygde, som langhusene i norsk bronsealder. Her er det vanlig å legge ned gjenstander i husene, og da spesielt i tilknytning til stolpene som assosieres med husets forfedre (Waterson 1997:123).

Et menneske må anses som det ultimate offer, og Terje Østigård (2000:41-42) ser ofring av menneskebein som en gave til gudene. Som ved et gavebytte mellom guder og mennesker ofres forfedrenes menneskebein til gudene (Østigård 2000:47), med et ønske om fremtidig beskyttelse av familien eller slekten. I Burma har menneskeofringer blitt praktisert i den tro at ånden til den døde ville ha en beskyttende funksjon (Waterson 1997:124). Deponering av menneskebein i huset ville i forlengelsen av dette sørget for en beskyttelse av både huset og menneskene som bodde der, mot ulykker, sykdommer eller onde makter (Carlie 2004:144). Menneskebein som husoffer kan også tolkes som et ønske om å skape tilhørighet og

eiendomsrett til huset, gården og området (Rønne 2003:221-222, 2004:64). Å deponere menneskebein i stolpehull kan ha vært en måte å videreføre slekten på, markere eiendomsrett til jorda og samtidig sørge for beskyttelse av huset og beboerne.

9.2.4 Vestlandsøks

Flint- eller bergartsøkser er ofte funnet i tradisjonelle depotkontekster (Mjærum 2004:104-107). Det er knyttet mange symbolske betydninger til økser (Amundsen 2000; Jennbert 1984; Mauss 1995:30; Mjærum 2004; Sharp 2004; Tilley 1996), som gjør dem egnede som offer. I forlengelsen av dette er det kanskje ikke så overraskende at økser har blitt lagt ned også som husoffer. Fra SN og inn i tidlig MA finner vi eksempler på at både hele økser og økseemner er lagt ned i huskonstruksjoner fra (Björhem & Säfvestad 1989; Borna-Ahlkvist 2002; Carlie 2006; Gidlöf *et al.* 2006; Hagen 1953). Det er også kjent at flint- og bergartsøkser har blitt brukt som *tordenkiler* i hus på 17- og 1800-tallet. Folketroen tilsa at plassering av neolittiske flint- og bergartsøkser i huset skulle forhindre lynnedslag (Karsten 1994:146).

9.2.4.1 Vestlandsøkse som husoffer

Fra Carlies (2004:145-155) gjennomgående studie av dansk og svensk materiale er det to generelle trekk ved nedleggelser av økser i huskontekst som utmerker seg:

- A) Økser i hus fra SN og BA er nesten alltid ufullstendige i en eller annen form, og det dreier seg i samtlige tilfeller om nedleggelser av kronologisk sett samtidige økser: Økser som dateres til SN opptrer i hus fra SN (som f.eks. Björhem & Säfvestad 1989:107-108; Gidlöf *et al.* 2006:97, 104, 113-114, 137).
- B) Økser i hus fra JA og MA er nesten utelukkende intakte redskaper, og øksene er i denne sammenhengen antikke: Økser som dateres til MN/ SN opptrer i hus fra JA (som f.eks. Borna-Ahlkvist 2002:95; Hagen 1953; Kristensen 2006:22-23; Nielsen 1985:107).

Sett i lys av det danske og svenske materialet skiller vestlandsøkse på Arctanderjordet seg ut både i henhold til utforming og alder. Økse er intakt, bærer ikke preg av å ha vært i bruk og har i tillegg en alder som er betydelig høyere enn konteksten den inngår i. Grimsrud påpeker i rapporten at økse ”virker bevisst plassert i nedgravningen” (Grimsrud 1999:3), da den sto med nakken opp av jorda og sannsynligvis inntil den opprinnelige søylen (figur 25).

Figur 25: Vestlandsøkse ble funnet med nakken stikkende opp av jorda. Foto: Ole Grimsrud/Jostein Bergstøl. Copyright: KHM.

I norsk sammenheng er det ikke kjent på langt nær så mange økser i huskontekst som i Sverige og Danmark. Fra bronsealderkontekst har vi to interessante funn (se kapittel 5.3.1): Meiselen som ble funnet i samme stolpehull som en støpeform til en holkøks på Forsand (Løken 2001:9), og den slipte, tykknakkede bergartsøkse som nylig ble funnet i forbindelse med registrering på Utsola i Rogaland (Aasbø & Eilertsen 2009). Interessant i denne sammenhengen er at øksene i begge tilfeller har stått plassert som vestlandsøkse på Arctanderjordet; med eggen ned i jorda og nakken stikkende opp av stolpehullet. Øksene er dessuten også intakte og tilsynelatende ubrukte, som vestlandsøkse.

Anne Carlie (2004:150-152) viser til en liknende plassering av en tynnakket flintøkse i et langhus fra YRT/ FVT, som også har stått med eggen ned i jorda. Hun trekker også inn at liknende plassering også samsvarer med funn av jernkniver i hus, som i nesten alle tilfeller er plassert med spissen stukket ned i bakken. En liknende plassering ble også dokumentert for en type 1B-dolk som ble funnet av en mann på elgjakt like ved Skrivarhelleren i Sogn. Dolken ble funnet stående med spissen ned i bakken, og har et nytt brudd i spissen som antas å ha blitt påført da dolken ble trukket opp av jorda. I tillegg har dolken et gammelt brudd i skaftet, men fremstår utover dette som nesten ubrukt og tolkes som et offerfunn (Prescott 1991b:118). Disse eksemplene taler for at det å plassere en øks med eggen ned i jorda har hatt en form for

betydning. Alle kontekstene tilsier at disse gjenstandene representerer offernedleggelser, og det virker åpenbart at plasseringen av gjenstandene med eggen eller spissen ned i jorda har vært av betydning. Interessant i denne sammenhengen er videre at denne plasseringen ser ut til å knytte seg til hele, forseggjorte og nesten ubrukte gjenstander. Økseemner virker ikke å være stukket ned i jorda på samme måte (se f.eks. Gidlöf *et al.* 2006:97, 104, 113-114, 137).

Det er vanlig å tolke nedleggelser av husoffer som uttrykk for et ønske om å beskytte både huset eller gården og de som levde der, som jeg var inne på i kapittel 9.2.3.2. Flere har tolket økser i hus som tordenkiler (jfr. kapittel 9.2.4), også i arkeologiske kontekster (Borna-Ahlkvist 2002:94-95; Carlie 2004:154; Myhre 1988:313, 320-321; Westberg 2003:14). Hvorvidt dette er en folketro som har røtter helt tilbake til SN er vanskelig å avgjøre. Uansett har økser, og andre husoffer, etter all sannsynlighet vært inkorporert i huskonstruksjonen på bakgrunn av et ønske om beskyttelse mot ulykker, sykdommer eller onde makter (Carlie 2004:144). Det kan også oppfattes som en gave til jorden, for å beskytte avlingen og sikre gårdens avkastning (Borna-Ahlkvist 2002:91, 94). Økser forbindes med jordbrukskultur (f.eks. Hagen 1983; Gjessing 1945; Østmo 1988), og en tolkning av økser som gitt til jorda er ikke usannsynlig. Kanskje har øksene blitt plassert med eggen ned for å understreke at det er en gave?

9.2.4.2 Vestlandsøksa som arvestykke og uavhengelig gjenstand

Som vist i kapittel 7.3.4 kan vestlandsøksa være minst 600 år eldre enn konteksten den opptrer i. Det betyr at menneskene som en gang mellom år 2030 og 1830 f. Kr. plasserte øksa i stolpehullet sannsynligvis har vært bevisst øksas høye alder. Funn av gjenstander fra steinalder i jernalderkontekster er ikke uvanlig (som Hagen 1953; Kristensen 2006:22-23; Myhre 1988:313-314, 320), og det antas at man i disse sammenhengene har hatt en forståelse for at gjenstandene er av en betydelig alder.

Richard Bradley (2002:12) har skrevet om hvordan mennesker forholdt seg til fortiden i fortidige samfunn. Han tenker seg at et samfunns eller en gruppes kollektive hukommelse opprettholdes gjennom den materielle kulturen, som viderefører og foreviger det eksisterende verdensbildet eller kosmologien. Det er kanskje enklest å tenke seg at kollektiv hukommelse knytter seg til bygde strukturer som for eksempel gravmonumenter, men kollektiv hukommelse kan i prinsippet også knyttes til mindre objekter (Bradley 2002:13). Spesielt vil gjenstander som har gått i arv gjennom generasjoner kunne tillegges en slik betydning.

Vi kan ikke vite hvordan de som deponerte vestlandsøksa på Arctanderjordet har kommet i besittelse av den, og muligheten for at de simpelthen har funnet den naturligvis er tilstede. De tidligere nevnte øksene som på 17-og 1800-tallet ble brukt som tordenkiler har åpenbart ikke gått i arv siden neolitikum, men må ha blitt skaffet ved en senere anledning. Imidlertid er det i denne sammenhengen snakk om et mye kortere tidsrom, som åpner for en mulighet om at vestlandsøksa kan ha gått i arv, og således vært et arvestykke. Menneskene i forhistoriske samfunn hadde sannsynligvis ikke det samme forholdet til tid som vi har i dag (Bradley 2002:6), og det er mulig at en gruppes kollektive hukommelse kan gå så langt tilbake i tid som 600 år. Muligheten er også tilstede for at øksa kan ha blitt funnet for eksempel 200 år før den ble deponert, og dermed gått i arv over et noe kortere tidsrom. I forlengelsen av dette velger jeg å tolke vestlandsøksa på Arctanderjordet som *et arvestykke*.

Et arvestykke vil her forstås på samme måte som *inalienable possessions* (Weiner 1992), eller uavhendelige gjenstander. Dette er betegnelsen på spesielle gjenstander som har blitt holdt innefor familien, slekten eller gruppen over generasjoner (Weiner 1992:6). Roxana Waterson (1997) betegner denne typen gjenstander som *heirlooms*, eller arvestykker. Gjennom å besitte arvestykker kan en gruppe reproducerer fortiden, i den hensikt å sikre fremtiden: Et arvestykke viderefører slektens kollektive hukommelse og historie (Weiner 1992:7), og holdes av den grunn utenfor den vanlige sirkulasjonen av gjenstander. I et samfunn der gavebytte er en del av økonomien, vil det å holde noe utenfor sirkulasjonen være både en plikt og en byrde for den eller de som er ansvarlig.

Plassering av arvestykker i hus er en praksis som er kjent fra Sørøst-Asia. Det å bygge et hus er i de fleste tilfeller mer et ritual enn en teknologisk prosess. Gjennom å følge de riktige ritualene sikres huset og dets beboerne livsviktige krefter (Waterson 1997:129). Et av ritualene er å plassere arvestykker i huset, gjennom å grave dem ned i gulvet eller i stolpehullene. Eksempler på slike nedleggelser er gulløv, sølvmynter, matofringer og klær (Waterson 1997:98, 126). Slike nedleggelser kjennes også fra jernalderkontekster i Norge, der gullgubber og andre typer gjenstander har blitt deponert i blant annet stolpehull tilhørende haller og langhus (se f.eks. Munch *et al.* 2003).

Som nevnt i kapittel 9.2.3.2 assosieres ofte stolpene i langhusene i Sørøst-Asia med forfedrene, og huset tenkes å være bebodd av forfedrenes ånder. Arvestykker legges ned i stolpehullene for at forfedrene skal kunne komme inn i huset, og antas å inneha en

overnaturlig kraft (Waterson 1997:224). Vestlandsøksa på Arctanderjordet kan i lys av dette sees som et arvestykke, en uavhengelig gjenstand som knytter seg til en form for forfedrekult. Gjennom å ofre en gjenstand som gjennom flere hundre år har gått i arv, må sees som et offer av stor betydning. Som nedleggelsen av menneskebeina kan vestlandsøksa representere et gavebytte mellom guder - eller jorda - og mennesker (Østigård 2000:47), med et ønske om fremtidig beskyttelse av familien eller slekten. Nedleggelse av et arvestykke kan ha sørget for å beskytte både hus og mennesker, og samtidig skape en tilhørighet og markere eiendomsrett til huset, gården og området. I kapittel 10 vil jeg sammenfatte resultatene fra fortolkningen av materialet fra Arctanderjordet, og vise hvordan husene som sto her i bronsealderen har inngått i kulturlandskapet på Lista.

10 HUSET; MER ENN EN MATERIELL KONSTRUKSJON

I denne oppgaven har jeg argumentert for at huset i bronsealderen var mer enn en materiell konstruksjon, og at huset kan fortelle oss noe om periodens kosmologi. Måten mennesker bor på er ikke tilfeldig, og huset oppfyller ikke bare praktiske behov. Praksisen med å legge ned husoffer i huskonstruksjonen i bronsealder vitner om at huset foruten å være arena for hverdagslig og profan aktivitet har rommet rituell aktivitet. Således kan huset sies å overskride det hellige og det profane som atskilte kategorier.

Husoffer er en praksis som har stor utbredelse både geografisk og kronologisk (se Carlie 2004; Kristensen 2006; Waterson 1997; Westberg 2003:14). I arkeologisk sammenheng finner vi de første eksemplene fra SN (Björhem & Säfvestad 1989:107; Karsten 1994:148), og videre kan husoffer identifiseres gjennom hele BA, JA og MA. Forskningshistorisk har fokus imidlertid ligget på JA, men fremfor å uttrykke faktiske historiske forhold henger nok dette primært sammen med tilgangen på egnet materiale, samt forskningsmessige valg. Det er ingen grunn til at ikke husoffer skal ha vært utbredt også i SN og BA enn det vi i dag kjenner til, da praksisen knyttes til etableringen av langhus, jordbruk og bofasthet. Den nye boligslikken med permanente langhus som etableres i SN (se kapittel 3) taler på den ene siden for at man har begynt å leve på en annen måte enn tidligere (jfr. jordbruk), men også for at man har begynt å tenke annerledes om verden. Det vil videre si at kosmologien har endret seg på en slik måte at det kommer til uttrykk i det arkeologiske materialet. Husoffer er en del av dette materielle uttrykket som vitner om at det har skjedd endringer i menneskenes tro og oppfatning av hvordan verden henger sammen.

Offerhandlinger kan sees som en strategi for å oppnå en ønsket situasjon, der hensikten bak offerhandlingen kan fortelle noe om hva man har trodd på, og hvorfor. Jeg forstår et offer som en gave som gis med en forventning om å få noe tilbake (se kapittel 4). En deponering av gjenstander, om enn det er i myrer eller på land, tolker jeg som et offer og som et gavebytte mellom mennesker og høyere makter. Ut fra en slik tankegang sikret man seg å få noe tilbake når man ofret, siden en gave fordret en gjengave (jfr. Mauss 1995). Et godt eksempel på at en slik fortolkning er plausibel representeres ved depotfunnet på Voile, som ligger like ved Arctanderjordet (se kapittel 6.3.1.1). Det rike gjenstandsmaterialet på Voile vitner om at vi har å gjøre med en nedleggelsespraksis som har foregått på samme sted over lang tid. Ut fra tidsperspektivet kan Voile-funnet settes i direkte sammenheng med bosetningen på

Arctanderjordet, da den eldste gjenstanden på Voile sammenfaller med den tidligste dateringen fra Arctanderjordet. For både bosetningen og offerplassen kan vi spore en kontinuitet fra SN og fram til YBA – i hvert fall.

10.1 Arctanderjordet; midt i smørøyet i bronsealderens kulturlandskap

I kapittel 8 konkluderte jeg med at det på Arctanderjordet har ligget minst tre hus i bronsealderen. Menneskene som fra SN I og videre gjennom bronsealderen bosatte seg på Arctanderjordet, har bodd midt i det kulturelle landskapet. Bosetningens beliggenhet i forhold til de monumentale gravene, de mange helleristningsfeltene og ikke minst den nære tilknytningen til offerplassen på Voile, forteller oss at menneskene som bodde på Arctanderjordet må ha kjent til og tatt del i de rituelle aktivitetene som har foregått i området rundt. Rent avstandsmessig ligger gravene og helleristningslokalitetene som er nevnt i kapittel 6 ligger noe lengre unna enn Voile, men lokaliteter som Hananger og Kviljo ligger ikke mer enn omtrent tre km fra Arctanderjordet. Generelt sett er avstandene på Lista små, og de fleste av bronsealderlokalitetene ligger ikke mer enn et par timers gange unna Arctanderjordet. De fleste graver, helleristninger og depotfunn er dessuten plassert på Listalandet, som er ukupert og lett tilgjengelig (se figur 8, vedlegg 4-6). Således har bosetningen på Arctanderjordet på mange måter ligget midt i smørøyet gjennom bronsealderen på Lista. Den sentrale plasseringen i forhold til land- og vannveiene må ha gjort bosetningen kjent for reisende og sjøfarende. Det er ikke usannsynlig at de som bodde på Arctanderjordet brukt havet og sjøen aktivt, og kanskje har lagt ut på oversjøiske reiser (jfr. Kvalø 2007). Funnrikdommen på Lista er så utpreget at bosetningen på Arctanderjordet umulig kan ha vært den eneste, og sannsynligvis lå det flere gårder på Lista i bronsealderen. Arctanderjordet må likevel sies å ligge svært strategisk plassert, og sett i tilknytning til kontinuiteten på boplassen og de nærliggende kulturminnene fra bronsealder er det ikke urimelig å anta at bosetningen her kan ha stått i en særstilling.

10.2 Bronsealderens kosmologi. Husoffer som uttrykk for forfedrekult

Bronsealderens kosmologi settes av mange i sammenheng med en fruktbarhetskult (som Artelius 1996; Kaliff 1997). Dette henger sammen med bronsealderens tilknytning til jordbruket, men også til det generelle ikonografiske uttrykket vi finner i den materielle kulturen (se f.eks. Kaul 1998). Fruktbarhetskult kan ha vært en del av den religiøse utøvelsen i BA, men ut i fra tolkningen i kapittel 9 ser vi at også en form for forfedrekult har hatt

betydning i bronsealder. Jeg har tolket vestlandsøksa og de brente beina på Arctanderjordet som husofringer. Keramikken sees som mulig husoffer, men i denne sammenhengen heller som spor etter drikke- og matritualer i forbindelse med oppføringen av husene. Fra etnografiske eksempler (som Waterson 1997) vet vi at det gjennomføres mange ulike ritualer når et hus bygges. Fra Sudan kjenner vi til at hus ble bygget ved hjelp av dugnad, der de som var med på byggingen fikk drikke hjemmebrygget øl som takk for hjelpen (Barth 1994). Keramikken vi finner på Arctanderjordet kan være spor etter liknende hendelser, eller for eksempel etter innvielsesritualer som har innebåret konsumering av mat og alkohol.

Nedleggelse av brente menneskebein og vestlandsøksa som arvestykke uttrykker at forfedrene har blitt brukt aktivt i kulten. Dette kan sies å ha skjedd direkte, i form av at forfedrenes brente bein har blitt ofret, og samtidig indirekte, i form av at forfedrenes kraft er iboende i vestlandsøksa som et arvestykke. I kapittel 9.2.4 tolker jeg vestlandsøksa i hus I som en uavhengelig gjenstand og et arvestykke, som kan ha tilhørt slektsgruppen og gått i arv gjennom generasjoner. At øksa kan ha gått i arv så lenge som 600 år kan virke usannsynlig lenge, men det er ikke sikkert at menneskene i bronsealderen forholdt seg til tid slik vi gjør i dag (Bradley 2002:6). I et skriftløst samfunn spiller den materielle kulturen en mer aktiv rolle, fordi det i skriftløse samfunn er gjennom den materielle kulturen historier fortelles og opprinnelse kan tilknyttes. Vestlandsøksa på Arctanderjordet har som arvestykke kunnet fortelle historier om menneskenes opprinnelse og fortid (Bradley 2002:8).

Gjennom å gi forfedrenes bein og øksa som et arvestykke som offer i huset, har man ønsket å beskytte huset, beboerne og slekten fra ulykker og sykdom. Å be om beskyttelse av hus og slekt har krevd en betydningsfull gave, og derfor har man ofret forfedrenes bein og en gjenstand som har gått i arv gjennom generasjoner. Kanskje har nettopp nedleggelsen av øksa vært spesielt viktig, da den finnes i det eldste huset? Jeg tolker dette som at øksa har skullet sikre beskyttelse av boplassen, og at de beina har blitt lagt ned i hus II og III som en opprettholdelse og videreførelse av gavebyttet.

10.3 Slekters gang. Langhuset som symbol for tilhørighet og identitet

Da husene ble permanente og ervervet knyttet til en mer bofast livsstil, må også tilhørigheten til *sted* ha blitt viktigere. Det kulturelle landskapet definerer forholdet mellom mennesker og steder (Earle 2004:113), og påvirker måten vi oppfatter verden på. Nils Björhem & Björn

Magnusson Staaf (2006:135) tenker seg at langhusenes utforming har bidratt til å markere territorialitet og understreke bosetningens posisjon i landskapet. I SN er jordbruket allerede godt etablert på Lista. Gjennom en periode på over 2000 år har landskapet blitt ryddet for vegetasjon, og landskapet fremstår i SN og BA som åpent (Høgestøl & Prøsch-Danielsen 2006:20-27; Prøsch-Danielsen 1995:25). I et ryddet jordbrukslandskap må langhusene på Arctanderjordet ha vært godt synlig i terrenget, på samme vis som de monumentale gravene og helleristningene. Vi kan tenke oss at langhuset har markert en form for territorialitet, og at langhuset i seg selv uttrykker eiendomsrett til stedet og jordbrukslandet (Borna-Ahlkvist 2002:87).

Huset er det mest sentrale stedet i et menneskes tilværelse, og huset vil derfor romme forskjellige sosiale og symbolske forestillinger (Borna-Ahlkvist 2002:87; Kaliff 1997:121; Parker Pearson & Richards 1994:5-6; Westberg 2003:5). Bosetningens plassering og utformingen av langhuset har sannsynligvis fortalt noe om hvem man er og hvilken slektsgruppe man tilhører. Således kan huset sees som et uttrykk for identitet og tilhørighet, og et symbol for gruppen eller slekten. I forlengelsen av dette fremstår det som forståelig at huset har vært arena for rituell aktivitet i form av nedleggelser av husoffer. Husofrene på Arctanderjordet understreker huset som symbol for slekten.

10.4 Avsluttende bemerkninger

Jeg har med denne oppgaven tatt sikte på å gjøre en fortolkning av bronsealderen kosmologi. Gjennom en analyse av hus og husoffer på Arctanderjordet har jeg kommet fram til at menneskene i bronsealderen tok del i et gjensidig forpliktende gavebytte, gjennom å ofre til høyere makter. Ofringen kan knyttes både direkte til huset, og til etablerte offerplasser. I fortolkningen har jeg foreslått at den ønskede gjengaven var beskyttelse av huset, familien og slekten, med også stedet og jordbrukslandet. Jeg har tolket dette som en form for forfedrekult, på bakgrunn av den nære forbindelsen mellom menneskene og deres forfedre i form av ofring av et arvestykke og kremerte menneskebein.

Denne oppgaven har vist at huset i bronsealderen var mer enn bare tak over hodet og ly for vinden; det var også arena for rituell aktivitet. I kapittel 2 hevder jeg at en av grunnene til at husoffer har fått forskningsmessig liten plass henger sammen med vår forforståelse. Fordi hus ikke oppfattes som del av en religiøs sfære i moderne sekulariserte samfunn, tenker man seg

at religion og hus heller ikke har noe med hverandre å gjøre i fortiden. Imidlertid mener jeg at fenomenet husoffer – som er utbredt både kronologisk og geografisk – vitner om det stikk motsatte. Å legge ned gjenstander som offer i huset må sees som et uttrykk for en kosmologisk verdensforståelse der man ikke har oppfattet hellige og profane sfærer og aktiviteter som atskilte. De aktivitetene og stedene vi i dag oppfatter som enten hellige *eller* profane, var i bronsealderen ikke enten - eller; de var *både - og*.

Innenfor dagen arkeologiske forskning er det altfor få som innlemmer huset i diskusjoner omkring kosmologi. Per i dag er det ingen andre som i norsk sammenheng har studert husoffer med utgangspunkt i hus fra SN og BA, så vidt det er meg bekjent. Husoffer som kildekategori har blitt nedprioritert i bronsealderforskningen. Noe av grunnen til dette er at vi på den ene siden har et metodeproblem, som knytter seg til innsamlingen av gjenstandsmateriale (kapittel 3.3.1), og på den andre siden et fortolkningsproblem, da huset vanligvis ikke oppfattes som arena for rituelle aktiviteter. Huset har blitt fortolket som utelukkende profant, hvilket videre har påvirket dokumentasjonen og tolkningen av gjenstandsfunn i hus (jfr. kapittel 5.2.2 og 5.3).

Den arkeologiske bronsealderdiskursen mangler fremdeles en levedyktig integrering av kosmologi og økonomi (Oma 2007:18), og vi er stilt ovenfor et problem når begrepsapparatet vårt svikter i en slik sammenheng. Denne oppgaven ønsker å bringe disse problemene på bane, og foreslå et større fokus på huset som overskridende i forhold til hellige og profane aktiviteter i den videre forskningen. Huset tas kanskje ofte for gitt (Carsten & Hugh-Jones 1995:3), og jeg mener det er viktig å øke oppmerksomheten omkring huset som arena for mer enn kun profane aktiviteter. Denne oppgaven forsøker å bygge ned skillet mellom hellig og profan i forhistorien, og samtidig fremheve huset som en integrert del av bronsealderens kosmologiske verdensforståelse.

11 VEDLEGG

Vedlegg 1: Gjenstandsfunn fra Arctanderjordet

F.nr.	Kontekst	Gjenstand(er)	Mål	Vekt	Beskrivelse (som i funnkatalogen/ rapporten)	Mine kommentarer/ beskrivelse
C52894/1	S12: Mulig avfallsgrop eller stolpehull	Flekk og et flintfragment	1,5 x 1,8 cm	1,32 gram	Flekkfragment av flint med konveks kantretusj	Flintfragmentet er nevnt i rapporten, men finnes ikke i gjenstandsmaterialet og er ikke oppgitt i KHM's funnkatalog. Målene er for flekken.
C52894/2	S42: Stolpehull	Avslag av flint	4,8 x 3 cm	15,25 gram	Avslag med ensidig partiell overflate- og rett kantretusj	
C52894/3	Løsfunn	Avslag av flint	2,6 x 2,2 cm	5,6 gram		Avslaget er kalt løsfunn B i teksten.
C52894/4	Løsfunn	A) Et avslag B) et fragment av flint	A) 2 x 1,8 cm B) 0,8 x 0,6 cm	A) 2,51 B) 0,08 gram		A) Avslaget er kalt løsfunn A i teksten.
C52894/5	S27: Stolpehull	Fragment av brent flint	2 x 1,2 cm	0,84 gram		Flinten er brent. Funnet i samme struktur som 1,2 gram brente bein (C5284/18), og to keramikkskår (C5284/13).
C52894/6	S32: Stolpehull	Øks av skifer	Lengde: 12,1 cm. Bredde over eggen: 6,1 cm.	307,51 gram	Vestlandsøks av svart leirskifer, nærmest som Brøggers type C og Gjessing fig. 98. Rektangulær form. Skarp tverregg. Tykknakket. Slipt overflate. <i>Datering av øksa:</i> MN. Øksa virker bevisst plassert i nedgravingen. Med nakken på øksen stikkende opp sto den i overgangen mellom lysere og mørkere humus, rett under matjordlaget, dvs. inntil det som har vært en stolpe.	<i>Beskrivelse av øksa:</i> <i>Forsiden:</i> huggmerke i eggens høyre hjørne. To slitespor i venstre hjørne + avskalling. Tre huggmerker på forsiden (ikke på eggen). <i>Baksiden:</i> Merkene i eggen synes også fra baksiden. To dype merker på venstre side, i tillegg til et mindre dypt litt til venstre for midten. Tydelige <i>fissures</i> nederst til venstre. Et lite avslag nederst til høyre. <i>Farge/utseende:</i> Hovedfargen er mørk, svart, men matt. Mønster i gråtoner. To striper/innfelling og loddrett buet mønster i grågult.
C52894/7	Løsfunn	Avslag av sandstein	1,6 x 1,6 cm	0,83 gram		
C52894/8	S10: Mørkere humus, noe kull	Keramikk. To fragmenter.	A) 1,9 x 1,4 cm. Tykkelse: 0,7 cm. B) 1,6 x 1,1 cm. Tykkelse: 0,7 cm.	A) 3,51 gram B) 1,95 gram. <u>Samlet vekt:</u> 5,46 gram.	Bukskår av leire.	Skårene er noe ødelagt, og det er nå fem små fragmenter i tillegg til de to bukskårene. Keramikken er grov og uornert. Gul sandfarge. Samlet vekt for A + B: 5,93 gram når alle fragmentene inkluderes.

C52894/9	S11: Mulig ildsted	Keramikk. To fragmenter.	A) 1,8 x 1,9 cm. Tykkelse: 0,8 cm. B) 4 x 2,6 cm. Tykkelse: 0,6 cm.	A) 3,81 gram. B) 10,78 gram. <u>Samlet vekt</u> 14,59 gram.	A) er et randskår B) er et bukskår.	Grov, uornamentert keramikk, magret med sand/ grus. A) Randskåret er i lys, gul sandfarge, enkel rand, mens B) bukskåret er svart på innsiden og gul og oransje på utsiden. Utsiden er ikke glatt slik som innsiden. På den svarte siden er det matskorpe.
C52894/10	S14: "uryddige" flekker, lite kull, men allikevel klart fyllskifte.	Keramikk	2,3 x 3 cm. Tykkelse: 0,5 cm.	6,52 gram.	Buyskår av leire.	Samme farge som buyskåret i (9), og samme helning. Slitespor på den svarte innsiden. Ikke matskorpe.
C52894/11	S15: Stolpehull	Keramikk. Syv fragmenter.	A) randskåret: 1,9 x 1,8 cm. Tykkelse: 0,7 cm. B) 3,7 x 2,4 cm. Tykkelse: 0,8 cm. C) 1,2 x 0,9 cm. Tykkelse 0,3 cm. D) 1,6 x 0,9 cm. Tykkelse: 0,2 cm. E) 3,7 x 2,9 cm. Tykkelse 1,3 cm. F) 3,6 x 1,8 cm. Tykkelse 1,9 cm. G) 3,3 x 2,4 cm. Tykkelse 0,8 cm.	A) 2,63 gram. B) 8,59 gram. C) 0,59 gram. D) 0,72 gram. E) 14,83 gram. F) 6,51 gram. G) 6,67 gram. <u>Samlet vekt:</u> 40,54 gram.	1 randskår, 2 skår fra halspartiet og 2 keramikk fragmenter.	A-D kan ut i fra farge og overflate tilhøre samme kar. E-G kan tilhøre samme kar, men et annet enn A-D. E-G har en sandgul overflate, mens A-D har en mørk farge. Se bilder.
C52894/12	S20: Stolpehull	Keramikk	3,7 x 2,2 cm. Tykkelse: 0,7 cm.	7,95 gram.	Buyskår av leire.	Utseende som randskår (9).
C52894/13	S27: Stolpehull	Keramikk. To fragmenter.	A) 2 x 1,8 cm. Tykkelse: 0,7 cm. B) 1,9 x 1,6 cm. Tykkelse 0,8 cm.	A) 4,01 gram. B) 3,14 gram. <u>Samlet vekt:</u> 7,15 gram.	A) Et skår fra halspartiet B) Et mulig bunnskår.	A) Halspartiskåret har en glatt gulfarget innside, og en gråsvart utside. B) Bunnskåret har samme farge på begge sider; gråsvart-gul.
C52894/14	S 34: Stolpehull	Keramikk	3,1 x 2,3 cm. Tykkelse: 0,6 cm.	8,07 gram.	Bunnskår av leire.	Skåret er oransje/ rosafarget på utsiden og gråfarget på innsiden (siden som heller innover).
C52894/15	S36: Uklar struktur, tolket som inngangspartiet til hus A.	Keramikk	3,1 x 2,9 cm. Tykkelse: 0,5 cm.	7,8 gram.	Randskår av leire.	Skåret er svart på begge sider. Enkel rand.
C52894/16	Løsfunn	Keramikk	1,7 x 1,3 cm. Tykkelse: 0,5 cm.	2,6 gram.	Fragment av leire.	Skåret er svart på innsiden og grågul på utsiden.
C52894/17	S9: Trolig stolpehull	Brente bein	Det største	<u>Samlet vekt:</u>		

	med steinskoning		fragmentet er 1,4 x 1,2 cm. Tykkelse 0,3 cm. De minste fragmentene er ca. 0,2 x 0,2 cm.	9,26 gram. Det største fragmentet veier 0,98gram		
C52894/18	S27: Stolpehull	Brente bein	Det største fragmentet er 0,8 x 0,6 cm. Tykkelse 0,3 cm. De minste fragmentene er ca. 0,1 x 0,1 – 0,2 x 0,2 cm.	Samlet vekt: 0,82 gram. Det største fragmentet veier 0,19 gram.		
C52894/19	S9: Trolig stolpehull med steinskoning	Kullprøve		1,8 gram		
C52894/20	S10: Mørkere humus, noe kull	Kullprøve		0,5 gram		
C52894/21	S11: Mulig ildsted	Kullprøve		2,7 gram		
C52894/22	S12: Stolpehull eller avfallsgrop	Kullprøve		1,8 gram		
C52894/23	S13: Noe kull, mørkere humus	Kullprøve		0,1 gram		
C52894/24	S14: "Uryddige" flekker, lite kull, men allikevel et klart fyllskifte	Kullprøve		0,3 gram		
C52894/25	S16: Stolpehull	Kullprøve		0,4 gram		
C52894/26	S17: Stolpehull	Kullprøve		0,5 gram		
C52894/27	S19: Avfallsgrop/ forrådsgrøp	Kullprøve		0,6 gram		
C52894/28	S20: Stolpehull	Kullprøve		0,2 gram		
C52894/29	S23: Mørkere humus	Kullprøve		1,6 gram		
C52894/30	S24: Stolpehull	Kullprøve		0,2 gram		
C52894/31	S25: Stolpehull	Kullprøve		0,1 gram		
C52894/32	S26: Stolpehull	Kullprøve		2,4 gram		
C52894/33	S27: Stolpehull	Kullprøve				
C52894/34	S28: Stolpehull	Makroprøve				Denne er sannsynligvis det fylkeskommunen definerte som anlegg 28. Makroprøven finnes

						ikke i materialet, og er heller ikke datert.
C52894/35	S30: Stolpehull	Kullprøve		0,1 gram		Her ble det funnet en splint av brent bein som mangler funnummer, og som enten har blitt kastet eller lagt sammen med noen av de andre beina.
C52894/36	S31: Ildsted	Kullprøve		1,1 gram		
C52894/37	S32: Stolpehull	Kullprøve		0,5 gram		
C52894/38	S33: Stolpehull	Kullprøve		0,2 gram		
C52894/39	S34: Stolpehull	Kullprøve		1,5 gram		
C52894/40	S36: Uklar struktur, mulig inngangsparti hus A.	Kullprøve		0,4 gram		
C52894/41	S37: Uklar struktur, mulig inngangsparti hus A.	Kullprøve		0,2 gram		
C52894/42	S39: Stolpehull	Kullprøve		2,5 gram		
C52894/43	S41: Stolpehull	Kullprøve		0,1 gram		
C52894/44	S47: Avfallsgrop	Kullprøve				

Vedlegg 2: Depotfunn og løsfunn fra bronsealder på Lista

Sted	Gnr/ bnr	C- nummer	Gjenstand(er)	Beskrivelse	Kontekst	Datering	Litteratur
Nordhassel		I privat eie.	Dolk av flint. Lomborg type I.		Løsfunn	SN I	
Kalleberg	97/ 42	C34222a	a)Dolk av flint. Lomborg IV	Funnet i udyrket mark.	Løsfunn	SN II	
	97/2, 10,11	C34222b	b)Tykknakket flintøks	Funnet under veiarbeid.	Løsfunn		
Voile	103/9	C21854	Enkel skafthulløks av bergart	Funnet ved utgraving av kanal mellom Nesheimvannet og Prestvannet. Ikke sluttet funn, lå på forskjellige nivåer i myrlaget.	Depot	SN/ EBA	Melheim 2006a
Voile	103/9	C21855a-e	a) Dolk av flint. Lomborg VIA b) Dolk av flint. Lomborg IIIB c) Fragment av flintdolk. d) Keramikkskår fra et leirkar e) Kleberkar	Funnet ved utgraving av kanal mellom Nesheimvannet og Prestvannet. Ikke sluttet funn, lå på forskjellige nivåer i myrlaget.	Depot	a) EBA I b) SN I	Melheim 2006a
Voile	103/9	C21853	Begge halvdelene til en støpeform av kleber. Støpeformen viser negativet til en avsatsøks.	Funnet ved utgraving av kanal mellom Nesheimvannet og Prestvannet. Området mellom vannene besto av myr. Ikke sluttet funn, lå på forskjellige nivåer i myrlaget.	Depot	EBA I- II	Melheim 2006a
Jørstad	84	C20390	Dolk av flint. Lomborg VIA		Løsfunn	EBA I	Hauge 2006
Meberg	88	C24599	Dolk av flint. Lomborg VIA	Funnet nær et bekkeleie, et spadestikk dypt ned i jorda.	Depot	EBA I	Melheim 2006a
Hananger	16	B4767	Dolk av flint. Lomborg VIA	Funnet ved bredden av Hanangervannet.	Depot	EBA I	Hauge 2006
Frestadmoen	70	B3657a-b	a) Dolk av flint. Lomborg VIA b) Bladformet pilspiss av flint	Funnet ved ”markarbeide”.	Løsfunn	EBA I	Melheim 2006a
Østre Hauge	9/8	C25825a-d	a) Dolk av flint. Lomborg VIB b) Skjeformet skraper av flint c) Rektangulært flintavslag d) Keramikkskår fra et tynnvegget kar. Kvartsblandet, muligens asbestblandet.	Funnet sammen med noe ”vedaske” i en forhøyning i mye, ved en stor og noen mindre stein. Flere keramikkskår ble funnet, men ikke tatt vare på.	Depot	EBA I-II	Melheim 2006a
Kviljo	23	C24702a-b	a) Skjeforma skraper av flint b) Dolk av flint. Lomborg VIB.	Funnet like ved hverandre ca. 200 meter nordøst for husene på Kviljo.	Depot	EBA I-II	Melheim 2006a
Østre Hauge		B3242	Dolk av flint. Lomborg VIB.	Funnet i myr.	Depot	EBA I-II	Melheim 2006a
Grimsby	15	C31427	Dolk av flint. Lomborg VIB		Løsfunn	EBA I-II	Hauge 2006
Velle	92	C22419	Dolk av flint. Lomborg VIB	Funnet i en åker.	Løsfunn	EBA I-II	Hauge 2006
Øvre Skeime	26	C20091	Dolk av flint. Lomborg VIB	Ingen funnopplysninger.	Løsfunn	EBA I-II	Hauge 2006

Lista		B5469a-b	a) Avsatsøks av bronse b) Grepplatesverd, Sögelklinge av bronse		Depot	EBA II	Melheim 2006a
Knivsland	104	C25796	Holkøks av bronse	Funnet ved nyrydning. Patina tyder på at den har ligget i myrjord.	Depot	EBA III	Melheim 2006a
Skeime	24 (25)	C22609	Spydspiss av bronse. Hulterstad-type. Som Müller 364.	Funnet i kanal fra Nesheimvannet til sjøen. Står oppført som Skeime gnr. 25, men er i følge beskrivelsen sannsynligvis Nesheim gnr. 24.	Depot	EBA III	Melheim 2006a
Vere	42	C20830a-b	a) Holkøks av bronse b) Belteplate av bronse	Funnet i forbindelse med grøftegraving. Armring (C 2083c) ble funnet 25 meter unna. Ytterligere en holkøks ble funnet ca. 100 meter øst for funnstedet.	Depot	YBA IV	Melheim 2006a
Vere	43	C20830c	c) Armring med D-formet snitt av bronse	Ved graving av grøft ble armringen funnet 25 meter fra holkøks og belteplate.	Depot	YBA IV?	Melheim 2006a
Vere	42	C22274	Holkøks av bronse	Funnet i forbindelse med graving av dike.	Depot	YBA V	Melheim 2006a
Brastad	103	C21943	Sverdoddfragment av bronse.	Funnet på tørrlagt bunn i Brastadvannets vestre ende.	Depot	YBA V?	Melheim 2006a
Hananger	16	C26609	Holkøks av bronse		Løsfunn	YBA V/VI	Johansen 1986; Hauge 2006
Penne	86	C22076	Holkøks av bronse	Ingen funnopplysninger.	Løsfunn	YBA V/VI	Johansen 1986; Hauge 2006
Torp	10	C31408	Rombisk øks med kantet nakkeknapp av porfyr	Funnet i innmark ved dyrkningsarbeid, mellom to knauser på en 6 meter bred slette. Det skal også ha blitt funnet en mengde flint her.	Løsfunn	YBA V-VI	Johansen 1986; Hauge 2006
Lista		C21478	Skaftfurekølle av bergart	Ingen funnopplysninger.	Løsfunn	YBA?	Hauge 2006

Vedlegg 3: Graver på Lista fra bronsealder på Lista

Gård	Navn	G.nr	C-nr	Gjenstandsfunn	Kontekst	Datering	Litteratur
Klokkhammer?		103	B4513	Armring av gull. Ringen er formet av en dobbel gulltråd, og tvunnet i spiraler.	Haug/ røys.	SN	Melheim 2006a; Melheim in prep
Fjellestad		5	C38005 a-g	a) 10 flintavslag. b) 2 kvartsavslag. c) 1 flekkefragment. d) 1 flekkelignende avslag. e) 1 malestein. f) 4 stk. brent bein. g) Nå/ syl av tinn.	Jordblandet røys. Haugen hadde en høyde på rundt 1 meter, og et ovalt omriss (ca. 7,5x6,0 meter) orientert NØ-SV. En 14C-datering (T-10478) ga 3870±95 BP (senneolitikum), og en tinn- eller bronsealder. Lokaliteten utgravd av Farsundprosjektet 1992.	SN?	Ballin & Jensen 1995; Melheim 2006a
Hananger		16	C22273	Hammer av kobber	Haug/ røys, kammer.	BA?	Johansen 1986; Melheim 2006a
Kviljo	Steinhaus	23	B3201a-b	Skarpkantede flintavslag.	Haug/ røys, kammer.	BA?	Melheim 2006a
Dyngvoll	Svarthaus	27	B3216	Det ble funnet noen kantede flintavslag, keramikkskår og pimpestein.	Jordblandet røys, kammer.	BA?	Melheim 2006a
Hauge			C21313	Dolk av flint. Lomborg VI.	Haug/ røys	EBA I-II	Melheim 2006a
Hananger		16	C25633a-b	a) Tutulus av bronse. Som Montelius 137? Funnet sammen med brente bein i et lite gravkammer av heller. b) Rester av organisk materiale.	Haug/ røys, kammer.	EBA II	Melheim 2006a
Øvre Meberg		88	C27790a-c	a) Sverd av bronse, funnet i kammer b) Leirkarskår. c) Kull	Jordblandet røys, kammer.	EBA III	Hauge 2006
Kjørrefjord		13	C209916a-d	a) Armring av bronse b) Kniv av bronse, brutt i tre deler c) Bronsestykk d) 3 små flintavslag		EBA III	Melheim 2006a
Hasselneset (Vesthassel)	Litledøset	29	B3875a-e	a) Urne/ leirkar. Urnen har ca. 15 hull rundt "magen" med lik avstand mellom hullene. b) Leirkarskår, muligens lokk til urnen. c) Lansett av bronse. d) Bronseknapp. Dobbelknapp. e) Syl av bronse.	Langhaus som opprinnelig kan ha vært 40-50 meter lang. Stort, tomt gravkammer fra EBA. Sekundærbegravelse fra YBA med funn (B 3875a-e).	EBA YBA IV	Hauge 2006
Østre Hauge	Sverres-haus	9	B3209	Bronseplate dekorert med tre opphøyde konsentriske sirkler, med en tupp i midten. Skubbekvern også funnet i haugen.	Primærgraven er en hellekiste fra EBA. Sekundærgrav fra YBA.	EBA YBA	Appell 2003; Melheim 2006a
Hananger	Karlshaus	16	C22158 Ia-Ib	C 2215:	Jordblandet røys, kammer.	YBA	Johansen 1986;

			C22158 IIa-IIc	Ia) Bronsestykker, som I følge Gjessing var en dobbeltknapp som ble ødelagt ved opptaking Ib) Små leirkarsskår, flintavslag, kull og brente bein C 22158 : IIa) Urne/ leirkar. Skår fra tre små leirkar, ett av dem med dekor IIb) Flintavslag, kull, brente bein IIc) Knusestein			Melheim 2006a
Hananger	Ringhaug	16	C22156a-e	a) Urne/ leirkar. Lokk som Minnen 1426, Kropp som Rygh 354 b) Urne/ leirkar. Skår av to forskjellige typer leirkar, grov og uornamentert type. c) Lite rundt bronsestykke d) Bladet til en dolk, i tillegg til avfallsflint e) Ansamling brente bein	Jordblandet røys.	YBA	Johansen 1986; Melheim 2006a
Hasselneset (Midthassel)	Engels-haug	30		Funn av urne/ leirkar med brente bein. Karet er tapt.	Opprinnelig en av de største haugene på Hasselneset (40 m. i dm, 10 m. høy).	YBA	Stylegar 2005
Østre Vatne	Spikerhaugen	22	C22804a-f	a) Kroknål av jern med brønehode (JA). b) Keramikkskår fra fire ulike leirkar (JA). c) Urne/ leirkar. Rester av grovt leirkar med lokk (YBA). d) Blystykke (JA). e) Kvartsbryne (JA). f) Brente bein og hestetenner (JA) funnet sammen med leirkar. Sammenblandet med brente bein fra funn sørøst for skålgropsstein som sannsynligvis er fra YBA.	Spesielle omstendigheter som daterer haugen til YBA: Dypt nede i haugen ble det funnet en jordfast skålgropsstein med 3-4 skålgroper som nå er tapt. Leirkar med lokk funnet like ved, som sannsynligvis er fra YBA. De andre funnene representerer sekundærbegravelser.	YBA JA	Hauge 2006
Lista fyr		36	B4570	Sverd av bronse. Grepssverd.	Usikker definisjon som gravfunn. Mulig depot.	YBA V	Hauge 2006
Lunde		6	B3603	Funn av en bronseknapp. Stangknapp. Som Rygh 1877.	Haugen/ røysa skal ha vært en av flere på et større gravfelt på Lunde, beskrevet og tegnet av Anders Lorange.	YBA V	Appell 2003; Johansen 1986; Melheim 2006a
Velle			C26787	Vulstarmring av bronse.	Haug/ røys	YBA VI/ FRJA	Johansen 1986; Melheim 2006a
Ore		95	C22623a-l	c) Urne/ leirkar. Som Müller 261.	Jordblandet røys. Sekundærbegravelse fra eldre jernalder.	BA?	Johansen 1986; Melheim 2006a
Rauna					Kjempemessig røys. Sannsynligvis gravrøys, men er ikke undersøkt.	BA?	Stylegar 2005

Vedlegg 4: Helleristningsfelt fra bronsealder på Lista

Sted	Gnr/ bnr	Beskrivelse	Beliggenhet	Figur/ kun skålgroper	Berg/ stein	Datering	Litteratur
Brekne	34/27	2 skålgroper.	Nordhellende dyrket mark.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Hauge 2006
Dyngvoll	27/2	Stor stein med 34 skålgroper, en del med forbindelseslinjer. Sprengt bort under 2. verdenskrig.	SSV-helling av morenerygg.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Dyngvoll	27/1	9 skålgroper. Steinen er sprengt i stykker.	Sørhelling.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Hananger	16/38	12 skip, 14 skålgroper.	Jorde som heller slakt sørvest.	Figurer	Stein	EBA I/ EBA II	Fett&Fett 1941; Hauge 2006; Mandt 1991
Hananger	16/38	1 skip, 10 skålgroper. 10 meter sørøst for steinblokken ligger en rundhaug.	Jorde som heller slakt mot VNV.	Figurer	Stein	YBA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Hananger	16/1	3 flyttblokker med henholdsvis 31, 6 og 1 skålgrop.	SSØ for bekkeos i østkanten av bukta.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Hananger	16/32	8 skålgroper.	Høyden av ØV-gående morene med dyrka mark. Utsikt over Hanangervannet.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Hananger	16/2	5 skålgroper.	Toppen av morenerygg. Utsyn over Hanangervannet i sør.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Hananger	16/32	2 skålgropsteiner. 1) Stor flyttblokk med flere skålgroper, 2) Ingen beskrivelse, uklart om det dreier seg om en eller flere skålgroper.		Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Hananger	16/10	Liten hvelvet flyttblokk med flere skålgroper. I tilknytning til lokalitet med hustuft, gravhauger og bauta ("Tingsteinen").		Skålgroper	Stein		Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Kalleberg	97/4	12 skålgroper.	Grunn forsenkning i dyrka mark.	Skålgroper	Stein	YBA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Kalleberg	97/9	6 skip, 14 skålgroper.	Lav, ØV-gående morene. Vid utsikt.	Figurer	Stein	YBA IV	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Kalleberg	97/4	2 steiner med skålgroper. 1) 10 skålgroper, 2) 1 skålgrop som det senere har blitt brukt minebor i.	Dyrka mark som heller svakt mot SV.	Skålgroper	Steiner	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Kalleberg	97/1	5 skålgroper.	Flatt lende.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Kalleberg	97/13	1 skålgrop.		Skålgrop	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Fett&Fett 1941; Hauge 2006Hauge 2006

Kalleberg	97/20	1 skålgrop.	Slak, sørgående helling.	Skålgrop	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Kviljo	23/43	"Kviljo-stenen". Stor steinblokk med minst 13 skip og minst 60 skålgroper. Noen av disse danner en sirkel. Steinen er omgitt av en kunstig forhøyning som nå likner en voll.	Litt kupert terreng. Slette ned mot Nesheimvannet ca. 150 meter mot sør.	Figurer	Stein	YBA IV	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Kviljo	23/22	Stein med 5 uklart markerte groper, som ligger ca. 350 meter VSV for Kviljo-stenen.		Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Kylleberg	43/1	Stein med 25 skålgroper. Funnet i tilknytning til folkevandringstidsgrav. Deponert på Lista museum.	Lende som faller slakt mot sjøen.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Langeland	96/16	3 skip og 3 skålgroper.	Flatt lende.	Figurer	Stein	YBA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Langeland	96/1	2 steiner med skålgroper. 1) stein med 14 skålgroper, hvorav 8 i sirkel, og 2) stein med 1 skålgrop. Denne steinen er sannsynligvis fjernet.	ØNØ-VSV-gående morene.	Skålgroper	Steiner	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Langeland	96/4	3 ulike steiner med henholdsvis 1, 5 og 7 skålgroper.		Skålgroper	Steiner	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Langeland	96/18	1 skålgrop.	Østsiden av ØNØ-VSV-gående morene. Steinen ligger i steingard.	Skålgrop	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Langeland	96/11	Registrert av Fett & Fett (1941), men i følge lokale kilder har gårdeier laget disse selv rundt ca. 1915.	Ved våningshuset.	Skålgroper	Stein	Nyere tid?	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Lunde	6/6	5 skip og 33 skålgroper.	VNV-hellende berg på vesthellende jorde ned mot Kråkenesvannet.	Figurer	Berg	YBA IV	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Lunde	6/30	3 skålgroper. Steinen er sprengt bort.		Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Maberg	99/19	5 skålgroper.	Stein satt i låvebrua.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Maberg	99/19	5 skålgroper.	Lavt høydedrag.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Maberg	99/9	2 skålgropsteiner. 1) 1 skålgrop, og 2) 2 skålgroper.	På høydedrag.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Maberg	99/13	3 skålgropsteiner. 1) stein med 25 skålgroper og en linje/renne, 2) stein med 11 skålgroper, og 3) stein med 18 skålgroper og flere renner ned mot kanten av steinen.	Lavt høydedrag.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Maberg	99/24	2 steiner. 1) med 1 skålgrop, og 2) med 2 skålgroper.	Lavt høydedrag.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Maberg	99/12	2 skålgroper.	Stor stein i steingard.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Maberg	99/22	2 skålgropsteiner. 1) med 17 skålgroper, og 2) med 6	Flatt lende.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941;

		skålgroper. Steinene er nå sprengt i stykker.					Hauge 2006
Maberg	99/15	2 skålgropsteiner. 1) 6 skålgroper og 1 med 1 skålgrop. Denne ble ikke gjenfunnet ved registrering 1966.	Kronen av Ø-V-gående morene. Vid utsikt.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Maberg	99/15	3 skålgropsteiner. 2) 5 skålgroper, og 2 med 1 skålgrop hver.	Skråningen av Ø-V-gående morene.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Maberg	99	4 skålgroper.	Stein i steingard.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Nordberg	87/6	1 skålgrop, noen usikre groper.	Et fjellparti med et NS-gående 1,5 meter bredt skar.	Skålgroper	Berg	YBA/EJA	Hauge 2006
Nordhassel øvre	31/4	13 sikre og 4 usikre skålgroper.	Flatt jorde. Utsyn mot Lista flystasjon mot nord.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Hauge 2006
Ore	95/2	7-8 skålgroper, i tillegg til 2-3 nyere groper eller borehull. Steinen er lang og delvis innmuret i østenden av huset. Det er også en bolt med ring på steinen.	NØ-SV-gående morene.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Ore	95/16	7 skålgroper. Fett&Fett (1941) mener noen av disse er naturlige, men minst én er hugget.	Skrånende bakke mot sør.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Ore	95/2	7 skålgropsteiner, med 1-7 skålgroper på hver stein. Opprinnelig var det enda en stein her med 8 skålgroper, men denne er sannsynligvis fjernet.	Kronen av NØ-SV-gående morene. God utsikt.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Penne	86/3	22 skip, 2 par fotsåler, 60-70 skålgroper.	Gjerdberget, med utsyn over havet.	Figurer	Berg	YBA IV	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Penne	44/4	2 skålgroper.	Blokkrik mark som heller slakt mot sjøen.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Hauge 2006
Råstad nedre	93	1 skålgrop.	Lav bakkekam. Trollsteinsbakken.	Skålgrop	Stein	YBA/EJA	Hauge 2006
Råstad nedre	93	11 skålgroper.	Gressplen mellom skog og hus.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Hauge 2006
Råstad nedre	93	4 skålgroper. Funn av keramikkskår ved flateavdekking 20 meter VSV for steinen.	Vestligste del av høydedrag VSV-ØNØ.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Hauge 2006
Råstad øvre	94/9, 10	2 steiner med ristninger. 1) stein med 2 (muligens 3) par fotsåler og 40-50 skålgroper, og 2) stein med 4 skålgroper. Steinen ble kalt "Liksteinen" av lokalfolk.	Flat slette mellom to morener.	Figurer	Steiner	YBA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Råstad øvre	94/13	1 skålgrop.	NØ-SV-gående morene.	Skålgrop	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Råstad øvre	94/4	13 skålgroper.	NØ-SV-gående morene.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Råstad øvre	94/47	4 skålgropsteiner. 1) stein med 35 skålgroper, 2) stein med 25 skålgroper, 3) stein med 6 skålgroper, og 4) stein med 3	Lav bakkekam. Trollsteinsbakken.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006

		skålgroper.					
Råstad øvre	94/4	2 steiner med skålgroper. 1) stein med 1 skålgrop og 2) stein med 4 skålgroper.	I utmarksstykket Mona.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Råstad øvre	94	1 skålgrop.	Flatt lende.	Skålgrop	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Slævdal	90/5	2 skålgropsteiner. 1) "Melkesteinen" med 5 skålgroper, og 2) 11 skålgroper på stein som er støpt inn i mur fra 2. vk.	Sørhelling av morene.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Slævdal	90/3	4 skålgroper. Kun 2-3 synlige. Steinen er murt inn i kanonstilling.	Østskråning av morene.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Slævdal	90/9	3 skålgropsteiner. 1) 1 skålgrop, 2) 5 skålgroper, og 3) 1 skålgrop.	Kronen og sørsiden av morene.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Stokke	11/6	6 skålgroper.	Flate som heller slakt ned mot Kråkenesvannet i nord.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Hauge 2006
Stokke	11/6-7	3 skålgroper.	Liten høyde. Stein i steingjerde.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Vatne austre	22/12	3 eller 4 skålgroper på stor stein som har vært dekket av "Spikerhaugen". Steinen ble sprengt i stykker under 2. vk.	Forhøyning i dyrka mark.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Vatne vestre	35/41	2 skålgroper.	Slakt sørhellende lende.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Hauge 2006
Venneim	89/5	2 flyttblokker med henholdsvis 7 og 10 skålgroper.		Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Vestre Hauge	91/13	Flyttblokk med flere skip og groper.	30 meter NØ for huset, midt på gårdsplassen.	Figurer	Stein	YBA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Vestre Hauge	91/13	1 skålgrop.	SV-skråning av NV-SØ-gående morene.	Skålgrop	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Vestre Hauge	91/5	5 steiner med ristninger. 1) har 3 skålgroper på toppen av steinen og 2 skip og 2 skålgroper på østvendt flate. 2) har 8 skålgroper, hvorav to har forbindelseslinjer. 3) 1 skålgrop, 4) 1 skålgrop og 5) 1 skålgrop.	Kronen og NØ-skråningen av NV-SØ-gående morene.	Figurer	Steiner	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Vestre Hauge	91/7	33 skålgroper.	Kronen av NV-SØ-gående morene.	Skålgroper	Stein	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Vestre Hauge	91/4	4 skålgropsteiner. 1) stein med 22 skålgroper, 2) 22 skålgroper, 3 av dem med forbindelseslinjer, 3) 1 skålgrop, 4) 3 skålgroper, to med forbindelseslinjer.	Flatt lende.	Skålgroper	Steiner	YBA/EJA	Fett&Fett 1941; Hauge 2006
Vågsvold	37/31	1 skålgrop.	Slakt NNV-hellende lende med en del store flyttblokker.	Skålgrop	Stein	YBA/EJA	Hauge 2006

Vedlegg 5: Fordeling av depot- og løsfunn fra bronsealder på Lista

Vedlegg 6: Fordeling av graver fra bronsealder på Lista

Vedlegg 7: Fordeling av helleristningsfelt fra bronsealder på Lista

12 LITTERATURLISTE

Amundsen, Øystein Magnus

- 2000 *Neolitikum i Agder og Telemark. En komparativ analyse av keramikk og flintøkser*. Upublisert hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi. Universitetet i Oslo

Anfinset, Nils, Lene Melheim & Christopher Prescott

- 2009 *Hunnundersøkelsen: Landskap, kosmologi, riter og metallurgi*.
<http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/forskningsprosjekter/hunn/artikkel%20BAsymposium.htm>. Lest 12.02.2009.

Apel, Jan

- 2001 *Daggers, Knowledge & Power. The Social Aspects of Flint-Dagger Technology in Scandinavia 2350-1500 cal BC*. Kust till kust-böcker 3. Department of Archaeology and Ancient History, University of Uppsala.

Appel, Liv K.

- 1997 *Maskinell registrering på Arctanderjordet, Vanse, gnr. 21, bnr. 243, 244 og 253, Farsund kommune*. Upublisert rapport. Fylkeskonservatoren, Vest-Agder fylkeskommune.

Artelius, Tore

- 1996 *Långferd och återkomst – skeppet i bronsålderns gravar*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar, Skrifter nr. 17, Göteborg.
 1999 Den döde vid dörren – reflektioner kring förfederskult utifrån fynd av människoben i två halländska långhus från järnålder. I: *Kring västsvenska hus. Boendets organisation och symbolik i förhistorisk tid*. Redigert av Tore Artelius, Eva Englund & Lars Ersgård. Side 73-85. GOTARC Series C. arkeologiska skrifter 22. Institutionen för arkeologi, Göteborg.

Artursson, Magnus

- 2009 *Bebyggelse och samhällsstruktur. Södra och mellemska Skandinavien under senneolitikum och bronsålder 2300-500 f. Kr.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar Skrifter 73. GOTARC Series B. Gothenburg archaeological theses 52. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Aasbø, Malin & Krister Scheie Eilertsen

- 2009 Funnrik registrering på Utsola. I: *Frå haug ok heidni* 1:20-26.

Ballin, Torben Bjarke & Ole Lass Jensen

- 1995 *Farsundprosjektet. Stenalderboplader på Lista*. Varia 29. Universitetets oldsaksamling. Oslo.

Barth, Fredrik

- 1986 [1961] *Nomads of South Persia. The Basseri tribe of the Khamseh confederacy*. Waveland Press, Prospect Heights, Ill.
 1994 Økonomiske sfærer i Darfur. I: *Manifestasjon og prosess*. Redigert av Fredrik Barth. Oversatt av Theo Barth. Side 46-65. Universitetsforlaget, Oslo.

Berge, Jan

- 2007 *Undersøking av hustomter frå slutten av yngre steinalder og eldre bronsealder. Kleppe, gnr. 1, bnr. 22. "Kleppstemmen"*. Klepp kommune. Upublisert rapport. Arkeologisk museum i Stavanger.

Berger, Peter L. (red.)

- 1999 *The Desecularization of the world. Resurgent religion and world politics*. Ethics and Public Policy Center, Washington D.C.

Bjørddal, Even

- 2009 *Arkeologisk utgraving av toskipa langhus frå overgangen yngre steinalder – eldre bronsealder og graver frå vikingtid og yngre jernalder på Frøyland*. Upublisert rapport. Universitetet i Stavanger, Arkeologisk museum. Stavanger.

Björhem, Nils & Ulf Säfvestad

- 1989 *Fosie IV. Byggnadstradisjon och bosättningsmönster under senneolitikum*. Malmöfynd 5. Malmö Museer.
1993 *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnålder*. Malmöfynd 6. Malmö Museer.

Björhem, Nils & Björn Magnusson Staaf

- 2006 *Långhuslandskapet. En studie av bebyggelse och samhälle från stenålder till järnålder*. Malmöfynd nr. 8. Malmö kulturmiljö.

Björkhager, Viktoria

- 1995 Liv och död under bronsålder. I: *Skenet från det förflutna. Arkeologi och myter i en bronsåldersbygd*. Redigert av Anders Kaliff, Tom Carlsson & Victoria Björkhager. Side 49-80. Riksantikvarieämbetet, Linköping.

Bloch, Maurice & Jonathan Parry

- 1982 *Death and the regeneration of life*. Cambridge University Press, Cambridge.

Boas, Niels Axel

- 1991 Late Neolithic and Bronze Age Settlements at Hemmed Church and Hemmed Plantation, East Jutland. I: *Journal of Danish Archaeology* 10:119-135.

Borna-Ahlkvist, Hélène

- 2002 *Hällristarnas hem. Gårdsbebyggelse och struktur i Pryssgården under bronsålder*. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 42. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Bradley, Richard

- 1990 *The Passage of Arms. An archaeological analysis of prehistoric hoards and votiv deposits*. Cambridge.
2002 *The Past in Prehistoric Societies*. Routledge, London & New York.
2005 *Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe*. Routledge, London and New York.

Bruen-Olsen, Asle

- 1981 *Bruk av diabas i vestnorsk steinalder*. Magistergradsavhandling ved Universitetet i Bergen.

Brück, Joanna

- 2000 Settlement, landscape and social identity: the early-middle Bronze Age transition in Wessex, Sussex and The Thames Valley. I: *Oxford Journal of Archaeology* 19(3).
1999a Ritual and rationality: some problems of interpretation in European archaeology. I: *European journal of Archaeology* 2.
1999b Houses, Lifecycles and Deposition on Middle Bronze Age Settlements in Southern England. I: *Proceedings of the Prehistoric Society* 65.
1999c What's in a settlement? Domestic practice and residential mobility in Early Bronze Age southern England. I: *Making places in the prehistoric world: themes in settlement archaeology*. Redigert av Joanna Brück og Melissa Goodman. UCL Press, London.
1995 A place for the dead: the role of human remains in Late Bronze Age Britain. I: *Proceedings of the Prehistoric Society* 61.

Brück, Joanna & Melissa Goodman

1999 Introduction: themes for a critical archaeology of prehistoric settlement. I: *Making places in the prehistoric world: themes in settlement archaeology*. Redigert av Joanna Brück og Melissa Goodman. UCL Press, London.

Brøgger, A.W.

1907 *Norges Vestlands Stenalder. Typologiske studier*. Bergen Museums Aarbog No.1, Bergen.

1925 Det norske folk i oldtiden. Instituttet for sammenlignende kulturforskning serie A. Forelesninger, bind 6 a. Aschehoug, Oslo.

Børsheim, Ragnar L.

2004 Toskipede hus i neolitikum og eldste BA. I: *Primitive Tider* 7:49-59.

Børsheim, Ragnar L., T. Løken, K. Oma, L. Prøsch-Danielsen og E-C. Soltvedt

2001 Kvåløp – bosetning og jordbruk fra steinalder til i dag. I: *Frå haug ok heidni* 4:7-18.

Bårdseth, Gro Anita & Paula Utigard Sandvik

2007 Kapittel 8: Borge vestre. Gardsbusetjing frå yngre bronsealder og førromersk jernalder (lokalitet 3 og 19). I: *Hus og gard lang E6 i Råde kommune. E6-porsjektet Østfold. Band 1*. Redigert av Gro Anita Bårdseth. Side 57-122. Varia 65. Kulturhistorisk museum, fornminneseksjonen. Oslo.

Carlie, Anne

2004 *Forntida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar, Skrifter No 57. Riksantikvarieämbetets förlag.

Carlie, Lennart

1992 *Brogård: ett brons- och järnålderskomplex i södra Halland: dess kronologi och struktur*. Hallands Läns museer, Lund.

Carsten, Janet & Hugh-Jones, Stephen (red.)

1995 *About the house. Lévi-Strauss and beyond*. Cambridge University Press, Cambridge.

Christensen, Lisbeth Bredholt og Stine Benedicte Sveen (red.)

1998 *Religion og materiell kultur*. Aarhus Universitetsforlag.

Diinhoff, Søren

2005a En kritisk evaluering af fladeafdækning som udgravningsmetode. I: *Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking – metodikk, tolkning og forvaltning*. Redigert av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne Johan Nærøy og Lisbeth Prøsch-Danielsen. Side 67-85. AmS-Varia 43. Arkeologisk museum i Stavanger.

2005b Den vestnorske agrarbosætning. Fra sen steinalder til folkevandringstid. Arkeologiske resultater fra et tiår med fladeafdækninger på Vestlandet. I: *Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking – metodikk, tolkning og forvaltning*. Redigert av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne Johan Nærøy og Lisbeth Prøsch-Danielsen. Side 75-85. AmS-Varia 43. Arkeologisk museum i Stavanger.

Dincauze, Dena F.

2000 *Environmental archaeology. Principles and practice*. Cambridge University Press.

Douglas, Mary

2002 [1966] *Purity and danger. An analysis of the concept of pollution and taboo*. With a new preface by the author. Routledge classics. Routledge, London.

Earle, Timothy

- 2004 Culture Matters in the Neolithic Transition and Emergence of Hierarchy in Thy, Denmark: Distinguished Lecture. I: *American Anthropologist* 106(1):111-125.

Earle, Timothy, Jens-Henrik Bech, Kristian Kristiansen, Peter Aperlo, Kristina Kelertas og John Steinberg

- 1998 The Political Economy of Late Neolithic and Early Bronze Age Society: the Thy Archaeological Project. I: *Norwegian Archaeological Review* 31(1):1-27.

Egeland, Solveig og Linn Knudsen

- 2005 *På tur i Listalandskapet. Kulturhistorisk guide for turer i et av våre eldste kulturlandskap.* Finansierte med midler fra Farsund kommune, Fylkesmannen i Vest-Agder og Vest-Agder fylkeskommune. Bjorvand & Skarpodde.

Eliade, Mircea

- 2002 [1969] *Det hellige og det profane.* Oversatt av Trond Berg Eriksen. Gyldendal, Oslo.

Engström, Linda

- 2008 Tro och tvivel. Ett forskningshistoriskt perspektiv på arkeologers förhållande till förhistorisk religion. Upublisert masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Oslo.

Eriksen, Elisabeth

- 2006 Kosmografi i bronsealder. En analyse av det sørvestlige Sandefjord. I: *Kjønnsideologi og kosmografi i den østnorske bronsealder.* Redigert av Christopher Prescott. OAS 6. Oslo Academic Press og IAKH, Universitetet i Oslo.

Fari, Camilla Helene

- 2006 Hieros-gamos. En sammenlikning mellom symbolets uttrykk i den nordiske bronsealderens helleristningstradisjon og myteverden i det østlige middelhavsområdet. I: *Myter og religion i BAen. Studier med utgangspunkt i helleristninger, graver og depoter i Sør-Norge og Bohuslän.* Redigert av Christopher Prescott. Side 195-353. OAS 5. Unipub/ Oslo Academic Press og IAKH, Universitetet i Oslo.

Fett & Fett

- 1941 *Sydvestnorskehelleristninger. Rogaland og Lista.* Stavanger museum. Dreyers grafiske anstalt, Stavanger.

Gerritsen, Fokke

- 1999 The cultural biography of Iron Age houses and the long-term transformation of settlement patterns in the southern Netherlands. I: *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998.* Redigert av Charlotte Fabeck & Jytte Ringtved. Jutland Archaeological Society, Højberg.

Gidlöf, Kristina, Karina Hammarstrand Dehman & Tobias Johansson

- 2006 *Citytunnelprosjektet. Almhov – delområde 1.* Rapport över arkeologisk slutundersökning. Rapport nr. 39. Malmö kulturmiljö, Malmö.

Gjerland, Berit

- 1984 *Bergartsøkser i Vest-Norge. Distribusjon sett i forhold til praktisk funksjon, økonomisk tilpasning og tradisjon i steinalderen.* Avhandling for magistergraden i nordisk arkeologi. Universitetet i Bergen.

Gjerpe, Lars Erik (red.)

- 2008 *E18-prosjektet Vestfold. Bind 3. Hus, boplass- og dyrkningsspor.* Varia 73. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen. Oslo.

Gjerpe, Lars Erik og Grethe Bjørkan Bukkemoen

- 2008 Kapittel 2 Nordby 1 – Toskippede hus fra neolitikum-bronsealder og boplasspor fra jernalder. I: *E18-prosjektet Vestfold. Bind 3. Hus, boplass- og dyrkningsspor*. Redigert av Lars Erik Gjerpe. Side 7-38. Varia 73. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen. Oslo.

Gjessing, Gutorm

- 1945 *Norges steinalder*. Norsk arkeologisk selskap, Oslo.

Gjessing, Helge

- 1920 *Rogalands steinalder*. Rogalands kulturhistorie 2. Skrifter utgitt av Stavanger museum. Dreyers grafiske anstalt, Stavanger.
1927 *Vest-Agder i forhistorisk tid*. Særtrykk av Norske bygder, bind II: Vest-Agder.

Glørstad, Håkon (red.)

- 2003 *Svinesundprosjektet. Bind 2. Utgravninger avsluttet i 2002*. Varia 55. Universitetets kulturhistoriske museer, Fornminneseksjonen. Oslo.

Goldhahn, Joakim & Terje Østigård

- 2007 *Rituelle spesialiteter i bronse- og jernalderen*. GOTARC 65. Series C. Arkeologiska skrifter, Göteborgs universitet. Institutionen för arkeologi. Göteborg.

Grieg, Sigurd

- 1938 *Listas jernalder. Bidrag til Vest-Agders eldste kulturhistorie*. Universitetets oldsaksamling, Oslo.

Grimsrud, Ole

- 1999 *Rapport fra utgraving av boplasspor på Arctanderjordet*. Upublisert rapport, Universitetets Oldsaksamling.

Groseth, Lars

- 2001 *Å finne sted. Økonomiske og rituelle landskap i Telemark i sen-neolitikum og bronsealder*. Varia 53. Universitetets kulturhistoriske museer, Fornminneseksjonen. Oslo.

Grønnesby, Geir

- 1999 Forhistoriske hus på Kvernli. I: *Spor 27:10-11*
2005 Fra stolpehull til hushold. Utgravninger av hustomter på Kvenlid, Trondheim 1998. I: *Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking – metodikk, tolkning og forvaltning*. Redigert av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne Johan Nærøy og Lisbeth Prøsch-Danielsen. Side 97-107. AmS-Varia 43. Arkeologisk museum i Stavanger.

Guttormsen, Torggrim Sneve

- 2003 Husoffer fra eldre jernalder. Refleksjoner omkring jernalderens byggetradisjon på Moer i Ås, Akershus. I: *Nicolay* 89:35-44.

Gräslund, Bo

- 1983 Jordfästing och likbränning. Vägen till livet efter detta speglat i bronsålderns och stenålderns gravskick. I: *Foredrag ved det 1. nordiske bronsealder-symposium på Isegran 3. – 6. oktober 1977*. Redigert av Sverre Marstrander. Side 48-65. Varia 9. Oslo.

Hagen, Anders

- 1953 *Studier i jernalderens gårdssamfunn*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter bind IV. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
1983 [1967] *Norges Oldtid*. J. W. Cappelens forlag, Oslo.

Harris, Marvin

- 1974 Pig lovers and Pig Haters. I: *Cows, pigs, wars and witches. The riddles of culture*. Marvin Harris. Side 35-57. Random House, New York.

Hatt, Gudmund

- 1938 Jernalderens bopladser I Himmerland. I: *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. Side 119-266.
- 1957 *Nørre Fjand. An early iron-age village site in West Jutland*. Arkæologisk-kunsthistoriske Skrifter 2(2). Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, København.

Hauge, Silje

- 2005 *Arkeologisk registrering, Klepland*. Upublisert rapport. Vest-Agder fylkeskommune.
- 2007 *Symbolisk alkymisme. Maktrelasjoner i bronsealderen i Farsund og Lyngdal*. Upublisert hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi. Universitetet i Oslo.

Hodder, Ian

- 1990 *The Domestication of Europe*. Oxford.
- 1994 Architecture and meaning: the example of Neolithic houses and tombs. I: *Architecture and order. Approaches to social space*. Redigert av Michael Parker Pearson & Colin Richards. Side 73-86. Routledge, London.

Holck, Per

- 2008 *Cremated bones. A medical-anthropological study of an archaeological material on cremation burials*. Revidert 3. utgave. Antropologiske skrifter 1c. Anatomisk institutt, Universitetet i Oslo.

Holth, Helena

- 1997 Jåttå och Røyneberg – förhistoriska boplatser langs nya huvudvattenledningen. I: *Frå haug ok heidni* 4:21-27.

Howell, Signe

- 1995 The Lio House: building, category, idea, value. I: *About the house. Lévi-Strauss and beyond*. Redigert av Janet Carsten & Stephen Hugh-Jones. Side 149-169. Cambridge university press, Cambridge.

Høgestøl, Mari & Prøsch-Danielsen, Lisbeth

- 2006 Impulses of agro-pastoralism in the 4th and 3rd millennia BC on the south-western coastal rim of Norway. I: *Environmental archaeology* 11(1).

Jennbert, Kristina

- 1984 Den produktiva gåvan. Tradition och innovation i Sydsandinavien för omkring 5300 år sedan. Acta archaeologica Lundensia. Series 4(16). Arkeologiska Institutionen. Lunds Universitet.

Johansen, Øystein Kock

- 1986 Tidlig metallkultur i Agder. Universitetets oldsaksamlings skrifter. Ny rekke 8. Oslo.

Johansen, Øystein Kock & Marianne Brochmann

- 2000 *Bronse og makt. Bronsealderen i Norge*. Andresen & Butenschøn, Oslo.

Johnson T., & Christopher Prescott

- 1993 *Late Neolithic houses at Stokkset, Sande in Sunnmøre*. Arkeologiske Skrifter no. 7. Historisk museum, Universitetet i Bergen.

Kaliff, Anders

- 1992 *Brandgravskick och föreställningsvärld. En religionsarkeologisk diskussion.* Societas Archaeologica Upsaliensis, Uppsala.
1997 *Grav och Kultplats.* Aun 24. Uppsala.

Kaliff, Anders, Tom Carlsson & Victoria Björkhager (red.)

- 1995 *Skenet från det förflutna. Arkeologi och myter i en bronsåldersbygd.* Riksantikvarieämbetet, Linköping.

Karsten, Per

- 1994 *Att kasta yxan i sjön. En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd.* Acta archaeologica Lundensia. Series 8 (23). Arkeologiska Institutionen. Lunds Universitet.

Kaul, Flemming

- 1998 *Ships on Bronzes. A Study in Bronze Age Religion and Iconography.* National Museum of Denmark, Copenhagen.

Kjeldsen, Nils Hyberst

- 1982 *Stenalderbondens Langhus.* Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter, Lejre.

Kjær, Hans

- 1928 Oldtidshuse ved Grindrup i Thy. I: *Nationalmuseets Arbejdsmark.* Side 7-20.

Komber, Jochen

- 1998 Det nordiske bronsalderhusets form og konstruksjon. Den teoretiske bakgrunn for rekonstruksjonen av bronsalderhuset på Forsand, Sørvest-Norge. I: *Bronsealder i Norden – Regioner og interaksjon. Foredrag ved det 7. nordiske bronsaldersymposium i Rogaland 31. august – 3. september 1995.* Redigert av Trond Løken. Side 45-54. AmS-Varia 33. Arkeologisk museum i Stavanger.

Kristensen, Tine Sønderby

- 2006 *Husoffer? En feministisk analyse av nedleggelser i huskonstruksjoner gjennom jernalderen.* Upublisert hovedfagsoppgave ved Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier, Universitetet i Oslo.

Kristiansen, Kristian og Thomas B. Larsson

- 2005 *The Rise of the Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations.* Cambridge University Press.

Kvalø, Frode

- 2007 *Oversjøiske reiser fra sørvest-norge til nordvest-jylland i eldre bronsalder. En drøfting av maritim realisering og rituell mobilisering.* I: *Sjøreiser og stedsidentitet. Jæren/ Lista i bronsalder og eldre jernalder.* Redigert av Lotte Hedeager. OAS 8. Unipub og Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier, Universitetet i Oslo.

Larsson, Thomas B.

- 1986 *The Bronze Age metalwork in southern Sweden. Aspects of social and spatial organization 1800-500 B.C.* Archaeology and environment 6. University of Umeå, Department of Archaeology. Umeå.

Levy, Janet

- 1982 *Social and religious Organization in Bronze Age Denmark. An Analysis of Ritual Hoard Finds.* B.A.R. International Series vol. 124.
-

Lindhahl, Anders

- 2000 The idea of a Pot... Perception of Pottery. I: *Form, function & context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Redigert av Deborah Olausson & Helle Vankilde. Side 163-172. Acta archaeologica Lundensia. Series 8(31). Arkeologiska Institutionen. Lunds Universitet.

Lomborg, Ebbe

- 1959 Fladehuggede flintredskaber i gravfund fra ældre bronzealder. I: *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og historie*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, København.
- 1973 *Die Flintdolche Dänemarks. Studien über Chronologie und Kulturbeziehungen des südsandinavischen Spätneolitikums*. Universitetsforlaget i København.

Løken, Trond

- 1983 En ny type gårdsanlegg fra Forsand i Rogaland. I: *Hus, gård och bebyggelse. Föredrag från det XVI nordiska arkeologmötet, Island 1982*. Redigert av Gudmundur Ólafsson. Side 81-92. Þjóðminjasafn Íslands, Reykjavík.
- 1988 Forsandmoen – har bebyggelsen også vært organisert som landsby i eldre romertid? I: *Fra haug ok heidni* 4:146-157.
- 1989 Forsandutgravningene etter 10 år. I: *Fra haug ok heidni* 4:313-320.
- 1998a Hustyper og sosialstruktur gjennom BA på Forsandmoen, Rogaland, Sørvest-Norge. I: *Bronsealderen i Norden – Regioner og interaksjon. Foredrag ved det 7. nordiske bronsealderssymposium i Rogaland 31. august – 3. september 1995*. Redigert av Trond Løken. Side 107-121. AmS-Varia 33. Arkeologisk museum i Stavanger.
- 1998b Det forhistoriske huset i Rogaland – belyst ved flateavdekkende utgravninger. I: *Bebyggelseshistorisk tidskrift. Hus och tomt i Norden under förhistorisk tid* 33:169-182.
- 2001 Forsands historie. I: *Fra haug ok heidni* 3:6-20.
- 2005 Maskinell flateavdekking – historikk og potensial. I: *Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking – metodikk, tolkning og forvaltning*. Redigert av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne Johan Nærøy og Lisbeth Prøsch-Danielsen. Side 9-13. AmS-Varia 43. Arkeologisk museum i Stavanger.

Løken, Trond, Sverre Bakkevig og Lisbeth Prøsch-Danielsen

- 1991 *Glimt fra de senere års undersøkelser på Forsandmoen*. AmS småtrykk 24. Arkeologiske museum i Stavanger.

Løken, Trond, Lars Pilø og Olle Hemdorff

- 1996 *Maskinell flateavdekking og utgravning av forhistoriske jordbruksboplasser – en metodisk innføring*. AmS-Varia 26. Arkeologisk museum i Stavanger.

Mandt, Gro

- 1991 *Vestnorske ristninger i tid og rom. Kronologiske, korologiske og kontekstuelle studier. Bind 1*. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Bergen.

Mandt, Gro og Trond Løddøen

- 2005 *Bergkunst. Helleristninger i Noreg*. Det norske samlaget, Oslo.

Marstrander, Sverre

- 1950 Jylland – Lista. I: *Viking* XIV.

Mauss, Marcel

- 1995 [1959] *Gaven. Utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*. Oversatt av Thomas Hylland Eriksen. Cappelen upopulære skrifter. Ny rekke 26. Cappelen akademisk forlag, Oslo.

Melheim, Anne Lene

- 2004 I mørket er alle katter grå. Om overgangen til branngravskikk i bronsealderen. I: *Mellom himmel og jord. Foredrag fra et seminar om religionsarkeologi. Isegran 31. januar – 2. februar 2002*. Redigert av Lene Melheim, Lotte Hedeager & Kristin Oma. Side 392-421. OAS 2. Institutt for arkeologi, Kunsthistorie og konservering, Universitetet i Oslo.
- 2006a Gjennom ild og vann. Graver og depoter som kildetil kosmologi i bronsealderen i Øst-Norge. I: *Myter og religion i BAen. Studier med utgangspunkt i helleristninger, graver og depoter i Sør-Norge og Bohuslän*. Redigert av Christopher Prescott. Side 13-194. OAS 5. Unipub/ Oslo Academic Press og IAKH, Universitetet i Oslo.
- 2006b Fra åsrøys til hellekiste – fra hellekiste til åsrøys? Om å putte ting i boks. I: *Historien i forhistorien. Festskrift til Einar Østmo på 60-årsdagen*. Redigert av Håkon Glørstad, Birgitte Skar & Dagfinn Skre. Side 143-159. Kulturhistorisk museum, skrifter nr. 4, Universitetet i Oslo.
- I prep. Towards a new understanding of Late Neolithic Norway – the role of metal and metal working. I: *Becoming European? The transformation of third millennium Europe – and the trajectory into the second millennium BC*. Redigert av Christopher Prescott & Håkon Glørstad.

Melheim, Lene, Lotte Hedeager & Kristin Oma (red.)

- 2004 *Mellom himmel og jord. Foredrag fra et seminar om religionsarkeologi. Isegran 31. januar – 2. februar 2002*. OAS 2. Institutt for arkeologi, Kunsthistorie og konservering, Universitetet i Oslo.

Merrifield, Ralf

- 1987 *The Archaeology of Ritual and Magic*. B.T. Batsford Ltd, London.

Mikkelsen, Martin

- 1996 De 3-skibede bronzealderhuse i Viborg amt. I: *Bronzealderens bopladser i Midt- og Nordvestjylland*. Redigert av John Brinch Bertelsen, Merete Christensen, Martin Mikkelsen, Poul Mikkelsen, Jytte Nielsen og John Simonsen. Side 34-59. De arkæologiske museer i Viborg amt. Skive.

Mjærum, Axel

- 2004 *Å gi øksene liv. Et biografisk perspektiv på slipte flintøkser fra sørøstnorsk tidlig- og mellomneolitikum*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Oslo.
- 2009 *Grav, bosetnings- og dyrkningsspor. Ofte, 31/114, Søgne kommune, Vest-Agder*. Upublisert utgravningsrapport. Fornminneseksjonen, Kulturhistoriske museum, Universitetet i Oslo.

Montelius, Oscar

- 1885 *Om tidsbestämning inom bronsåldern med särskildt afseende på Skandinavien*. Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademien handlingar 30. Stockholm.
- 1900 Typologien eller utvecklingsläran tillämpad på det menkliga arbetet. I: *Svenska fornminnesföreningens tidskrift* 10:237-268. Kungliga boktryckeriet. P. A. Norstedt & söner, Stockholm.

Munch, Gerd Stamsø, Olav Sverre Johansen & Else Roesdahl (red.)

- 2003 *Borg i Lofoten. A chieftain's farm in North Norway*. Tapir academic press, Trondheim.

Müller, Sophus

- 1897 *Vor Oldtid. Danmarks forhistoriske Archæologi*. Det Nordiske Forlag, København.

Mydland, Leidulf

- 1995 Resultater fra de arkeologiske utgravningene. I: *Arkeologiske undersøkelser i Rennesøy kommune, Rogaland, Sørvest-Norge*. Redigert av Mari Høgestøl. Side 125-131. AmS-Varia 23. Arkeologisk museum i Stavanger.

Myhre, Bjørn

- 1988 Materialet som åndelig i pakt med tiden. I: *Festskrift til Anders Hagen*. Redigert av: Indrelid, Kaland og Solberg. Side 310-324. Arkeologiske skrifter historisk museum nr. 4. Universitetet i Bergen, Bergen.

Myhre, Bjørn & Øye, Ingvild

- 2002 *Norges landbrukshistorie I. 4000 f. Kr. – 1350 e.Kr. Jorda blir levevei*. Det norske samlaget, Oslo.

Nielsen, Poul Otto

- 1998 De ældste langhuse. Fra toskipede til treskipede huse i Norden. I: *Bebyggelseshistorisk tidskrift. Hus och tomt i Norden under förhistorisk tid* 33:9-29.

Nielsen, Finn Ole & Poul Otto Nielsen

- 1985 Middle and Late Neolithic Houses at Limensgård, Bornholm. I: *Journal of Danish Archaeology* 4:101-114.
1986 Stenalderhuse ved Limensgård på Bornholm. I: Nationalmuseets Arbejdsmark. Side 36-49. København.

Nærøy, Arne Johan

- 1987 *Redskapstradisjon i Hordaland fra 5500 til 4000 før nåtid. En lokalkronologisk studie*. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Bergen.

Oma, Kristin

- 2007 *Human-animal relationships. Mutual becomings in Scandinavian and Sicilian households 900-500 BC*. OAS 9. Unipub/ Oslo Academic Press og Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier.

Paulsson, Tove

- 1993 *Huset och lyckan. En studie i byggnadsoffer från nordisk järnålder och medeltid*. C-uppsats. Arkeologiska Institutionen. Lunds Universitet. Stencil.

Parker Pearson, Michael & Colin Richards

- 1994 Ordering the world: Perceptions of architecture, space and time. I: *Architecture and order. Approaches to social space*. Redigert av Michael Parker Pearson & Colin Richards. Side 1-37. Routledge, London.

Pelegriin, Jaques

- 1990 Prehistoric Lithic Technology: Some Aspects of Research. I: *Archaeological Review from Cambridge* 9(1):116-125.

Polanyi, Karl

- 1968 The economy as instituted process. I: *Economic anthropology. Readings in theory and analysis*. Redigert av Edward E. Le Clair jr. og Harold K. Schneider. Side 122-143. Holt, Rinehart and Winston, New York.

Prescott, Christopher

- 1991a Late Neolithic and Bronze Age Developments on the Periphery of Southern Scandinavia. I: *Norwegian Archaeological Review* 24(1):36-48.
1991b *Kulturhistoriske undersøkelser i Skrivarehelleren*. Med et bidrag av Eli-Christine Soltvedt. Arkeologiske rapporter 14. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
1996 Was there really a Neolithic in Norway? I: *Antiquity* 70(267):77-87.
2000 Symbolic Metallurgy – Assessing Early Metallurgic Processes in a Periphery. I: *Form, function & context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Redigert av

- Deborah Olausson & Helle Vankilde. Side 213-225. *Acta archaeologica Lundensia. Series 8* (31). Arkeologiska Institutionen. Lunds Universitet.
- 2005 Settlement and Economy in the Late Neolithic and Bronze Age of Southern Norway: Some Points and Premises. I: *Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking – metodikk, tolkning og forvaltning*. Redigert av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne Johan Nærøy og Lisbeth Prøsch-Danielsen. Side 127-136. AmS-Varia 43. Arkeologisk museum i Stavanger.
- 2008 Lista – der norgeshistorien skiftet retning. I: Nicolay 104:4-10.
- Prescott, Christopher & Eva Walderhaug
- 1995 The last frontier? Processes of Indo-Europeanization in Northern Europe: The Norwegian Case. I: *The Journal of Indo-European Studies* 23 (3&4):257-280.
- Prieto-Martínez, M. Pilar
- 2008 Bell Beaker Communities in Thy: The First Bronze Age Society in Denmark. I: *Norwegian Archaeological Review* 41(2):115-158.
- Prøsch-Danielsen, Lisbeth
- 1995 *Lista i støpeskjeen – landskapsendringer gjennom 15.000 år*. Utgitt av Fylkeskonservatoren i Vest-Agder. Trykkerihuset Båtnes, Trondheim.
- Randsborg, Klavs
- 1993 Egekister og bronzealderens kronologi. I: *Da klinger i muld. 25 års arkæologi i Danmark*. Redigert av Steen Hvass og Birger Storgaard. Aarhus Universitetsforlag.
- 1996 The Nordic Bronze Age: Chronological dimensions. I: *Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500-500 BC*. Redigert av Klavs Randsborg. Acta Archaeologica 67. København.
- Rapoport, Amos
- 1969 *House form and culture*. Foundations of Cultural Geography Series. Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Rasmussen, Marianne
- 1993 *Bopladskermaikk i Ældre Bronzealder*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXIX. Jysk Arkæologisk Selskab, Århus.
- Reitan, Gaute
- 2009 Offer det? – om den sosiale funksjonen til offer og graver i neolitikum. I: *Primitive tider* 11.
- Rønne, Ola
- 2003 Stensrød – boplass med spor fra nøstvetfasen, senneolitikum, BA og eldre jernalder. I: *Svinesundprosjektet. Bind 2. utgravninger avsluttet i 2002*. Redigert av Håkon Glørstad. Side 187-222. Varia 55. Universitetets kulturhistoriske museer, Fornminneseksjonen. Oslo.
- 2004 Hus og gård i senneolitikum på Svinesund. I *Primitive Tider* 7:61-69.
- 2008 Langhus, økser, gårder og grenser under senneolitikum. I: *Facets of Archaeology. Essays in Honour of Lotte Hedeager on her 60th Birthday*. Redigert av: Konstantinos Chilidis, Julie Lund & Christopher Prescott. Side 577-584. OAS 10. Unipub/ Oslo Academic Press og Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier, Universitetet i Oslo.
- Rønne, Preben
- 2005 Arkæologiske undersøgelser forud for bygningen af ny E6 gennem Melhus, Sør-Trøndelag. I: *Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking – metodikk, tolkning og forvaltning*. Redigert av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne Johan Nærøy og Lisbeth Prøsch-Danielsen. Side 87-96. AmS-Varia 43. Arkeologisk museum i Stavanger.

Sahlins, Marshall

- 1965 On the sociology of primitive exchange. I: *The Relevance of models for social anthropology*. Redigert av Michael Banton. Side 139-186. Association of Social Anthropologists monograph 1. Tavistock, London.
- 1990 Food as symbolic code. I: *Culture and society. Contemporary debates*. Redigert av Jeffrey C. Alexander & Steven Seidman. Side 94-101. Cambridge University Press, Cambridge.

Sharp, Lauriston

- 2004 [1952] Steel axes for stone-age Australians. I: *Classic Readings in Cultural Anthropology*. Redigert av G. Ferraro. Side 98-108. Wadsworth Publishing Company.

Shetelig, Haakon

- 1925 Norges forhistorie. Problemer og resultater i norsk arkæologi. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie A. Forelesninger 5 a. Oslo.

Solberg, Bergljot

- 2003 *Jernalderen i Norge ca. 500 f.Kr.-1030 e.Kr.* Cappelen Akademiske forlag, Oslo.

Solheim, Jorun

- 1998 Den åpne kroppen. Om kjønnsymbolikk i moderne kultur. Pax, Oslo.

Soltvedt, Eli-Christine, Trond Løken, Lisbeth Prøsch-Danielsen, Ragnar L. Børsheim og Kristin Oma

- 2007 *Bøndene på Kvålehodlene. Boplass-, jordbruks- og landskapsutvikling gjennom 6000 år på Jæren, SV Norge*. AmS-Varia 47. Arkeologisk museum i Stavanger.

Stirland, Ann

- 2003 *Human Bones in Archaeology*. Second edition. Shire Archaeology 46. Shire, Aylesbury.

Stylegar, Frans-Arne

- 2005 *Et makeløst gravfelt - Hasselneset på Lista*. <http://arkeologi.blogspot.com/search?q=hasselneset> Lest 30.10.08.
- 2007 *Farmers, Mariners, and Lords of Long-ago. Archaeology and Prehistory in the Agder region*. Vest-Agder fylkeskommune.

Sørensen, Jørgen Podemann

- 1994 Introduktion. I: *Gyldendals religionshistorie. Ritualer, mytologi, ikonografi*. Redigert av Tim Jensen, Mikael Rothstein & Jørgen Podemann Sørensen. Side 9-55. Gyldendal, København.

Thrane, Henrik & Jeppesen, Henrik Grøngaard

- 1983 *Gårdens udvikling fra jernalderen til nyere tid. Beretning fra symposium i Odense 28.-30. april 1982*. Skrifter (Odense Universitet. Historisk Institut 31. Odense.

Tilley, Christopher

- 1996 *An ethnography of the Neolithic. Early prehistoric societies in southern Scandinavia*. New studies in archaeology. Cambridge University Press, Cambridge.

Uleberg, Espen

- 1990 En gård fra eldre jernalder i Akershus. I: *Nicolay* 54:48-54.

Vandkilde, Helle

- 1996 *From stone to bronze. The metalwork of the Late Neolithic and earliest Bronze Age in Denmark*. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 32. Aarhus University Press, Aarhus.

Vandkilde, Helle, Ulla Rahbek & Kaare Lund Rasmussen

- 1996 Radiocarbon dating and the Chronology of Bronze Age Southern Scandinavia. I: *Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500-500 BC*. Redigert av Klavs Randsborg. Side 183-198. Acta Archaeologica Vol. 67. Supplementum Vol. 1. Munksgaard, København.

Victor, Helena

- 2002 *Med graven som granne. Om bronsålderns kulthus*. Aun 30. Uppsala Universitet, Uppsala.

Waterson, Roxana

- 1997 *The living house. An anthropology of architecture in South-East Asia*. Thames and Hudson, London.

Weiner, Annette B.

- 1988 *The Trobrianders of Papua New Guinea*. Case studies in cultural anthropology. Holt, Rinehart & Winston, New York.
1992 *Inalienable possessions. The paradox of keeping-while-giving*. University of California Press, Berkeley.

Welinder, Stig, Ellen Anne Pedersen, Mats Widgren

- 1998 *Jordbrukets första femtusen år. Det Svenska jordbrukets historia. Del 1. Natur og kultur*, Stockholm.

Westberg, Thomas

- 2003 *Husoffer. En malande fråga. Huset som religiös enhet under skandinavisk järnålder*. D-uppsats. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.

Whittaker, John C.

- 1994 *Flintknapping. Making and understanding stone tools*. University of Texas Press, Austin.

Winther, J.

- 1935 *Troldebjerg. En bymæssig Bebyggelse fra Danmarks yngre Stenalder*. Rudkøbing.

Wold, Marit

- 2003 Å skrive om bronsalderreligion. I: *Mellan sten och jern – del II*. Redigert av Joakim Goldhahn. Side 521-535. Intellecta Docusys, Göteborg.

Worsaae, Jens Jacob Asmussen

- 1866 Om nogle mosefund fra bronsalderen. I: *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og historie*. Side 313-326. København.
1881 *Nordens Forhistorie. Efter samtidige Mindesmærker*. Gyldendal Boghandels Forlag, København

Østigård, Terje

- 2000 Sacrifices of Raw, Cooked and Burnt humans. I: *Norwegian Archaeological Review* 33(1):41-58.

Østmo, Einar

- 1988 *Etableringen av jordbrukskultur i Østfold i steinalderen*. Skrifter Ny Rekke 10. Universitetes Oldsaksamling, Oslo.
1997 Horses, Indo-Europeans and the Importance of Ships. I: *The Journal of Indo-European Studies* 23(3&4):285-326.
-